

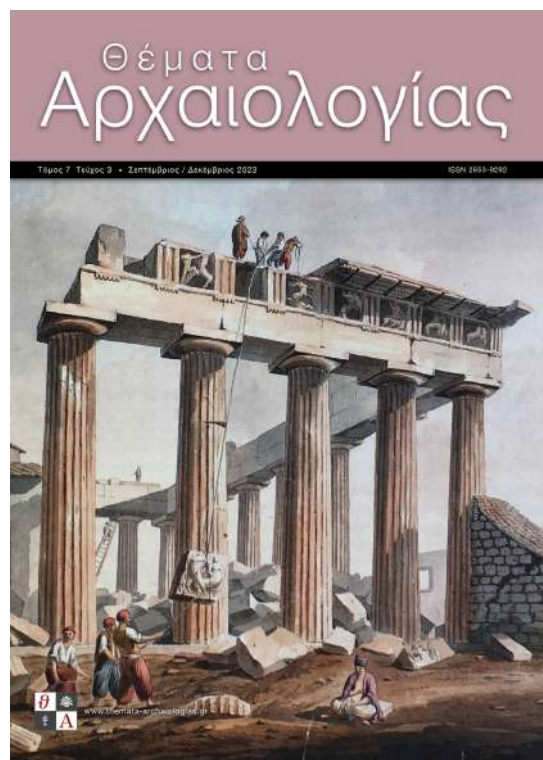

Το νόμισμα στην αρχαία ελληνική λατρεία. Απόθεση και χρήση των νομισματικών προσφορών στον ιερό χώρο

Συγγραφέας: Ιουλιανός Πανοτόπουλος

Ηλεκτρονική διεύθυνση άρθρου (Url): <https://www.themata-archaiologias.gr/wp-content/uploads/2024/06/nomisma-arxaia-latreia-2023-7-3-140-159.pdf>

© Περιοδικό Θέματα Αρχαιολογίας, τόμος 7, τεύχος 3, Σεπτέμβριος/Δεκέμβριος 2023, σ. 140-159

Τα **Θέματα Αρχαιολογίας** είναι ένα μη κερδοσκοπικό περιοδικό που έχει ως αποκλειστικό σκοπό να συμβάλει στην έγκυρη και επιστημονικώς αποδεκτή διάδοση και οικειοποίηση του τρόπου σκέψης και των κατακτήσεων της Αρχαιολογίας και της Ιστορίας της Τέχνης.

Αυτό το άρθρο χορηγείται με άδεια Creative Commons Αναφορά Δημιουργού-Μη Εμπορική Χρήση-Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 Διεθνές

Το νόμισμα στην αρχαία ελληνική λατρεία

Απόθεση και χρήση των νομισματικών προσφορών στον ιερό χώρο

Ιουλιανός Πανοτόπουλος

Αρχαιολόγος

Μόλις εφευρέθηκε στη Λυδία, το νόμισμα ενσωματώθηκε αμέσως στον αρχαίο ελληνικό λατρευτικό χώρο και γρήγορα επικράτησε ως ένα από τα βασικότερα αναθήματα. Τα νομίσματα κλήθηκαν να αντικαταστήσουν μια πανάρχαια πρακτική, αυτή της τελετουργικής εναπόθεσης μετάλλων για τον κατευνασμό του θείου στοιχείου και προτιμήθηκαν αμέσως από τους πιστούς και τα ιερατεία, λόγω του μικρού τους μεγέθους και της ευκολίας με την οποία μπορούσαν να μεταφερθούν. Αφού το νόμισμα μετατρέποταν, στο εσωτερικό ενός ιερού αποθέτη, σε ανάθημα, οι ιερείς μπορούσαν να αποφασίσουν αν θα εναποτεθεί τελετουργικά για μία τελευταία φορά, με τη μορφή μιας προσφοράς θεμελίωσης, ή αν θα χρησιμοποιείτο για να καλυφθούν τα ιερά έξοδα του τεμένους, επανεισάγοντας το με αυτόν τον τρόπο εκ νέου στην οικονομία. Ιδιαίτερη προτίμηση για το νόμισμα συναντάται στο ιαματικό και μαντικό τελετουργικό, με τα ιερά που τα εξασκούν να διαθέτουν συχνά αρκετές κατασκευές αποθήκευσης νομισμάτων. Τα χάλκινα και αργυρά νομίσματα που προσφέρονται είναι, στην πλειοψηφία τους, μικρής αξίας, καθιστώντας έτσι την πράξη της προσφοράς ενός νομίσματος περισσότερο σημαντική, με την αξία του μεταλλεύματος να έχει δευτερεύοντα ρόλο.

Λέξεις ευρετηρίου

νόμισμα
ιεροί αποθέτες
προσφορά θεμελίωσης
αρχαία ελληνική λατρεία
λατρευτικό τελετουργικό
Αρχαϊκή περίοδος
Κλασική περίοδος
Ελληνιστική περίοδος

Η παρουσία του νομίσματος στα αρχαία ελληνικά ιερά είναι δεδομένη, καθώς έχουν εντοπιστεί πολυάριθμες αναφορές στην επιγραφική μαρτυρία, οι οποίες έχουν επιβεβαιωθεί, σε μεγάλο βαθμό, από την αρχαιολογική έρευνα. Σκοπός αυτού του άρθρου είναι η μελέτη του νομίσματος ως ανάθημα στα ιερά, και η εξέταση των τρόπων με τους οποίους εναποτίθεται, ή χρησιμοποιείται. Πιο συγκεκριμένα, γίνεται ανάλυση της τελετουργικής εναπόθεσης, που ονομάζεται συμβατικά προσφορά θεμελίωσης, και των ιερών αποθετών, δηλαδή των κιβωτίων προσφορών και των υπόγειων λίθινων κατασκευών που συγκέντρωναν νομισματικές προσφορές. Σημειώνεται πως αυτή η μελέτη περιορίζεται στον χώρο της Μικράς Ασίας, των νησιών του Αιγαίου και των παράλιων του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου. Αρχικά, δίνονται κάποιες απα-

ραίτητες εισαγωγικές πληροφορίες σχετικά με την παρουσία του νομίσματος στα αρχαία ελληνικά ιερά και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα που αποκτά αυτό στο πλαίσιο της λατρείας και της τελετουργίας. Στη συνέχεια περιγράφονται οι νομισματικές προσφορές θεμελίωσης, οι οποίες είναι γνωστές από την Hunt και ως *Eastern Greek foundation deposits*, ενώ μπορούν να εμφανιστούν στη βιβλιογραφία και με τον όρο *Wertdeposita*.¹ Η κατηγορία των προσφορών θεμελίωσης που εξετάζεται, διαφέρει από άλλες, μη-νομισματικές προσφορές θεμελίωσης που φαίνεται ότι ήταν πιο διαδεδομένες στον ηπειρωτικό και, κυρίως, τον νησιωτικό ελλαδικό χώρο, αλλά δεν συμπεριλαμβάνονται λόγω των περιεχομένων τους. Τέλος, περιγράφονται οι ιεροί αποθέτες, με περισσότερη έμφαση να δίνεται στις κατασκευές που ονομάζονται συμβατικά κιβώτια προσφορών, δηλαδή τα *offertories*, ή *offertory boxes*,

1. Αναπαράσταση τυπικού θυσιαστικού τελετουργικού. Οι θυσίες συνοδεύονταν συχνά, μετά τη «νομισματοποίηση» του ελληνικού κόσμου, από κάποιου είδους νομισματική προσφορά-πληρωμή.

που αναφέρει η Lykke.² Ακολουθούν οι υπόγειες κίστες. Πρέπει να τονιστεί πως το παρόν άρθρο δεν αποτελεί μια εξαντλητική και απόλυτη έρευνα των παραπάνω φαινομένων. Για τον αναγνώστη που επιθυμεί να εντρυφήσει περισσότερο στα υπό εξέταση θέματα, προτείνονται οι διατριβές της Hunt και της Rafford για τις προσφορές θεμελίωσης και τα κιβώτια προσφορών/υπόγειες κίστες, αντίστοιχα.³ Παράλληλα, η Lykke εκθέτει μια εξαιρετική σύνοψη των ιερών αποθετών και των τρόπων αποθήκευσης/χρήσης των νομισμάτων στα αρχαία ελληνικά ιερά.⁴

Νόμισμα και αρχαία ελληνική λατρεία

Τα νομίσματα είχαν ιδιαίτερος σημαντικό ρόλο κατά την αρχαιότητα σε όλους τους τομείς της καθημερινότητας, κάτι που αντανακλάται και στη ραγδαία γεωγραφική εξάπλωσή τους. Στο αρχαίο ελληνικό ιερό ειδικά, παρατηρείται άμεση συσχέτιση του νομίσματος με τους ναούς, αφού εισάγεται σε αυτό από την περίοδο της εφεύρεσής του.⁵ Αναφορικά με τους λόγους για τους οποίους έγινε αυτό, πιστεύεται πως η ύπαρξη του νομίσματος εξυπηρετούσε πρακτικούς ή τελετουργικούς σκοπούς.⁶

Καταρχάς, πρέπει να σημειωθεί πως το νόμισμα σχετίζεται άμεσα με τις θρησκευτικές τελετουργικές πρακτικές (εικ. 1). Αφενός, οι ναοί και τα ιερά είναι χώροι όπου εκτυλίσσεται το τελετουργικό, με το τελευταίο να ενισχύει τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και να θεωρείται απαραίτητο τμήμα τους. Η ίδια η τελετουργία με τη σειρά της είναι σύνθετο φαινόμενο, που επηρεάζεται από τις λατρευτικές και κοσμολογικές πεποιθήσεις του πολιτισμού που την έχει δημιουργήσει.⁷ Σημαντικό μέρος της τελετουργίας, σε όλους τους πολιτισμούς, είναι η εναπόθεση αντικειμένων σε ιερούς χώρους, ή κτήρια,⁸ η οποία μπορεί να θεωρηθεί ως μέρος της τελετουργίας, αφού συνιστά πράξη ευσέβειας από τον πιστό-αναθέτη. Ένα από τα είδη των τελετουργικών προσφορών που συναντώνται συχνά είναι τα μέταλλα, τα οποία δεν εμφανίζονται στον ιερό χώρο με την εφεύρεση του νομίσματος, αλλά προϋπάρχουν σε αυτόν.⁹ Η προσφορά μετάλλου σε ιερά μνημονεύεται ήδη από τον Ηρόδοτο, ο οποίος αναφέρεται στις αναθέσεις που έκαναν παλαιοί βασιλείς σε ναούς, όπως η προσφορά σιδερένιων οβελών (εικ. 2) στο Ιερό των Δελ-

φών.¹⁰ Συνεπώς –παρατηρώντας ότι οι εναποθέσεις προσφορών, και ειδικά μετάλλων, ήταν συνηθισμένη πρακτική– γίνεται εύκολα κατανοητό ότι τα νομίσματα χρησιμοποιήθηκαν άμεσα ως «μέσο λατρείας» στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, αλλά και σε αρκετούς άλλους.¹¹

Άλλωστε, η εναπόθεση νομισμάτων σε ιερά έχει επιβεβαιωθεί, τόσο από τη φιλολογική μαρτυρία, όσο και από την αρχαιολογική έρευνα.¹² Το νόμισμα κρίνεται ακόμα ιδιαίτερα σημαντικό, λόγω των μυθολογικών συμβολισμών του και του θρησκευτικού προπαγανδιστικού χαρακτήρα του, ενώ χρησιμοποιείται συχνά ως μέσο προστασίας/

2. Δέσμη σιδερένιων οβελών από το Ηραίο του Άργους.

φυλαχτό.¹³ Παράλληλα, θεωρείται χρήσιμο για τις τελετές λόγω του μικρού του μεγέθους.¹⁴ Τέλος, ο τελετουργικός χαρακτήρας των χρηματικών προσφορών γίνεται φανερός από τον εντοπισμό νομισμάτων χαμηλής αξίας και κίβδηλων σε ιερά, κάτι που μπορεί να υποδηλώνει ότι η αξία της προσφοράς μετάλλου πιθανόν να ήταν συμβολική.¹⁵

Τα νομίσματα, όπως ελέχθη, εκτός από τελετουργικό ρόλο εξυπηρετούσαν περισσότερο «κοσμικούς» σκοπούς στα ιερά, όπως επιβεβαιώνεται κυρίως από την επιγραφική μαρτυρία.¹⁶ Οι νομισματικές προσφορές σε ιερά εύκολα χαρακτηρίζονται ως δωρεές, δεδομένου ότι η τελετουργία χρειάζεται πόρους για να συντηρηθεί και να συνεχίσει να πραγματοποιείται.¹⁷ οι προσφορές νομισμάτων μπορούσαν να καλύψουν τα έξοδα της συντήρησης του ιερού, του εξοπλισμού και των βιοτικών αναγκών του ιερατείου.¹⁸ Επιπλέον, εκτός της εθελοντικής¹⁹ προσφοράς νομισμάτων, γνωστή είναι και η πληρωμή ιερών φόρων ή χρεώσεων προς τους ιερείς²⁰ για την παροχή τελετουργικών υπηρεσιών.²¹ Οι φόροι αυτοί δεν φαίνεται πως είχαν συγκεκριμένη ονομασία, καθώς στις γραπτές πηγές απαντούν διάφοροι όροι, όπως *πέλανος* και *απαρχή*.²²

Φαίνεται ότι τα αρχαία ελληνικά ιερά είχαν συνδεθεί στενά με τη χρήση του νομίσματος, καθώς, εκτός από τις προαναφερθείσες χρήσεις του, τα ιερά λειτουργούσαν επίσης ως νομισματοκοπεία, θησαυροφυλάκια πόλεως και ως τράπεζες παρέχοντας δάνεια,²³ ενώ είχαν επίσης ρόλο στον έλεγχο και την αποθήκευση κίβδηλων νομισμάτων.²⁴ Η αυξανόμενη συγκέντρωση νομισματικού

πλούτου στα ιερά, εξέλιξη η οποία σχετίζεται με τη «νομισματοποίηση» της κοινωνίας,²⁵ οδήγησε στην εξεύρεση τρόπων για την αποθήκευσή του. Για αυτόν τον λόγο, σχηματίστηκαν «θησαυροί», οι οποίοι τοποθετήθηκαν σε ιερά, είτε με τη μορφή προσφορών θεμελίωσης, είτε σε κάποιον κινητό, ή ακίνητο, ιερό αποθέτη.

Προσφορές θεμελίωσης

Οι προσφορές θεμελίωσης, ή αλλιώς εγκαίνια ναών και αποθέτες θεμελίωσης, αποτελούν συγκεντρώσεις διαφόρων ειδών προσφορών, μεταξύ αυτών και νομισμάτων, οι οποίες τοποθετούντο σε σημείο της θεμελίωσης ενός ναού, πριν από την οικοδόμησή του. Αυτή η εναπόθεση είχε τελετουργικό χαρακτήρα, πραγματοποιείτο από το ιερατείο και θεωρείτο ως προσφορά προς τη θεότητα στην οποία είχε αφιερωθεί το ιερό.²⁶ Οι προσφορές θεμελίωσης αποτελούσαν συνήθη πρακτική για τους λαούς της Ευρώπης και κυρίως της ανατολικής Μεσογείου, ήδη από την Προϊστορία, με πιο γνωστά παραδείγματα να είναι η Αίγυπτος (εικ. 3) και η Μεσοποταμία. Στον ελλαδικό χώρο εμφανίζονται επίσης κατά τη Μινωική εποχή, όπου συναντώνται στα θεμέλια διάφορων κτηρίων.²⁷

Στην Ελλάδα των ιστορικών χρόνων, οι φιλολογικές αναφορές για τις προσφορές αυτές είναι ελάχιστες και για αυτόν τον λόγο η πρακτική της τελετής θεμελίωσης τεκμηριώνεται κυρίως από την αρχαιολογική έρευνα.²⁸ Οι νομισματικές προσφορές θεμελίωσης εμφανίζονται με τη δημιουργία του νομίσματος, ωστόσο φαίνεται πως γίνονται περισσότερο διαδεδομένες σε μεταγενέστερες περιό-

3. Παράδειγμα αιγυπτιακής προσφοράς θεμελίωσης.

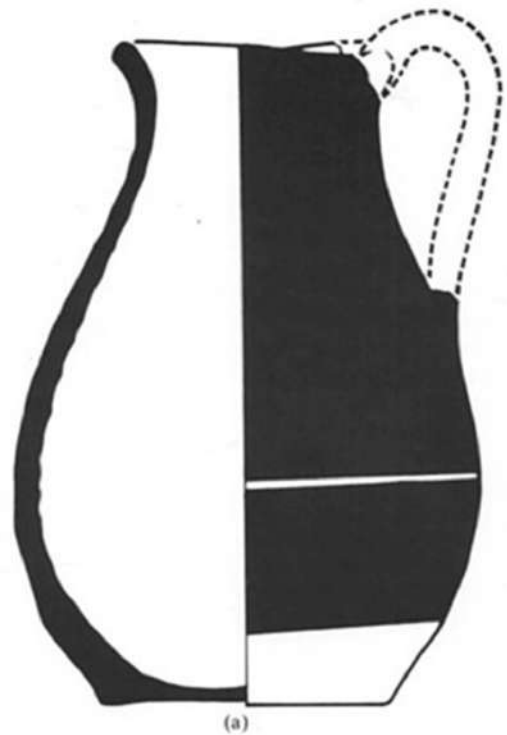
δους.²⁹ Ο ακριβής ρόλος των νομισμάτων ως αναθήματα σε αυτές τις προσφορές δεν έχει ξεκαθαριστεί. Η Hunt επισημαίνει ότι στη Μεσοποταμία οι προσφορές θεμελίωσης είχαν προστατευτική λειτουργία για το κτήριο και αποσκοπούσαν στον κατευνασμό των θεών· σημειώνει επίσης ότι το ίδιο ενδέχεται να ισχύει και στην περίπτωση της Ελλάδας, ειδικά αν λάβει κανείς υπόψιν κάποιες μυθολογικές αναφορές.³⁰ Αυτή η άποψη μπορεί να ενισχυθεί από την ύπαρξη νομισμάτων στις προσφορές, αφού, όπως ελέγχθη, τα νομίσματα είχαν μαγικό και προστατευτικό χαρακτήρα.³¹

Από τις πιο γνωστές και πολυσυζητημένες προσφορές θεμελίωσης, είναι αυτή που βρέθηκε στο Αρτεμίσιο της Εφέσου, το 1904-5, από την ομάδα του Hogarth, και αποτελείται από δύο κύρια τμήματα. Το ένα από αυτά, ανακαλύφθηκε κάτω από τη νοτιοδυτική γωνία του περίπτερου ναού. Πρόκειται για σφραγισμένη όλπη (γνωστή και ως *rot hoard*), η οποία περιείχε θησαυρό 19 νομισμάτων από ήλεκτρο, σύμφωνα με τον ανασκαφέα (εικ. 4).³² Με την ανακάλυψή του, ο θησαυρός χαρακτηρίστηκε αυτόματα από τον Hogarth ως προσφορά θεμελίωσης,³³ κάτι που είναι γενικά αποδεκτό σήμερα. Εντούτοις, είναι βέβαιο ότι, λόγω της θέσης του, δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ως θησαυρός απόκρυψης με σκοπό την επανάκτηση.³⁴ Το γεγονός πως η όλπη είναι απλή και φέρει φθορές έχει προβληματίσει κάποιους ερευνητές, ωστόσο ο συγκεκριμένος τύπος αγγείου ήταν συνηθισμένο ανάθημα σε κάποια ιερά της περιόδου, ενώ τα νομίσματα που περιείχε δεν έχουν σημάδια φθοράς.³⁵

Κάτω από το κέντρο περίπου του σηκού του περίπτερου ναού, στο σημείο που είχε χαρακτηριστεί κατά τις προηγούμενες έρευνες ως «μεγάλος βωμός»,³⁶ ανακαλύφθηκε μια πολύ μεγαλύτερη προσφορά θεμελίωσης, με εκατοντάδες μικρά μετάλλινα αντικείμενα και αρκετά «πρωτόγονα», όπως τα χαρακτηρίζει ο Hogarth, νομίσματα.³⁷ παραδέχεται ότι αρχικά θεώρησε την προσφορά τυχαία συγκέντρωση, όμως τελικά την αναγνώρισε ως προσφορά θεμελίωσης.³⁸ Ο χαρακτήρας της προσφοράς και των νομισμάτων της αμφισβητήθηκε αργότερα

από τον Brammer,³⁹ παρόλα αυτά φαίνεται ότι έχει πλέον επικρατήσει η άποψη του Hogarth.⁴⁰

Η προσφορά-αγγείο έχει χρονολογηθεί γύρω στο τρίτο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ.,⁴¹ καθιστώντας την ως την αρχαιότερη που έχει ανακαλυφθεί. Σχετικά με τα νομίσματα που βρέθηκαν στην κύρια προσφορά θεμελίωσης, οι απόψεις δίστανται, ωστόσο, είναι πάλι πιθανή μια χρονολόγηση στο δεύτερο ήμισυ του 7ου αιώνα.⁴² Τα νομίσματα είναι επίσης τα πρωιμότερα σωζόμενα,⁴³ παρέχοντας

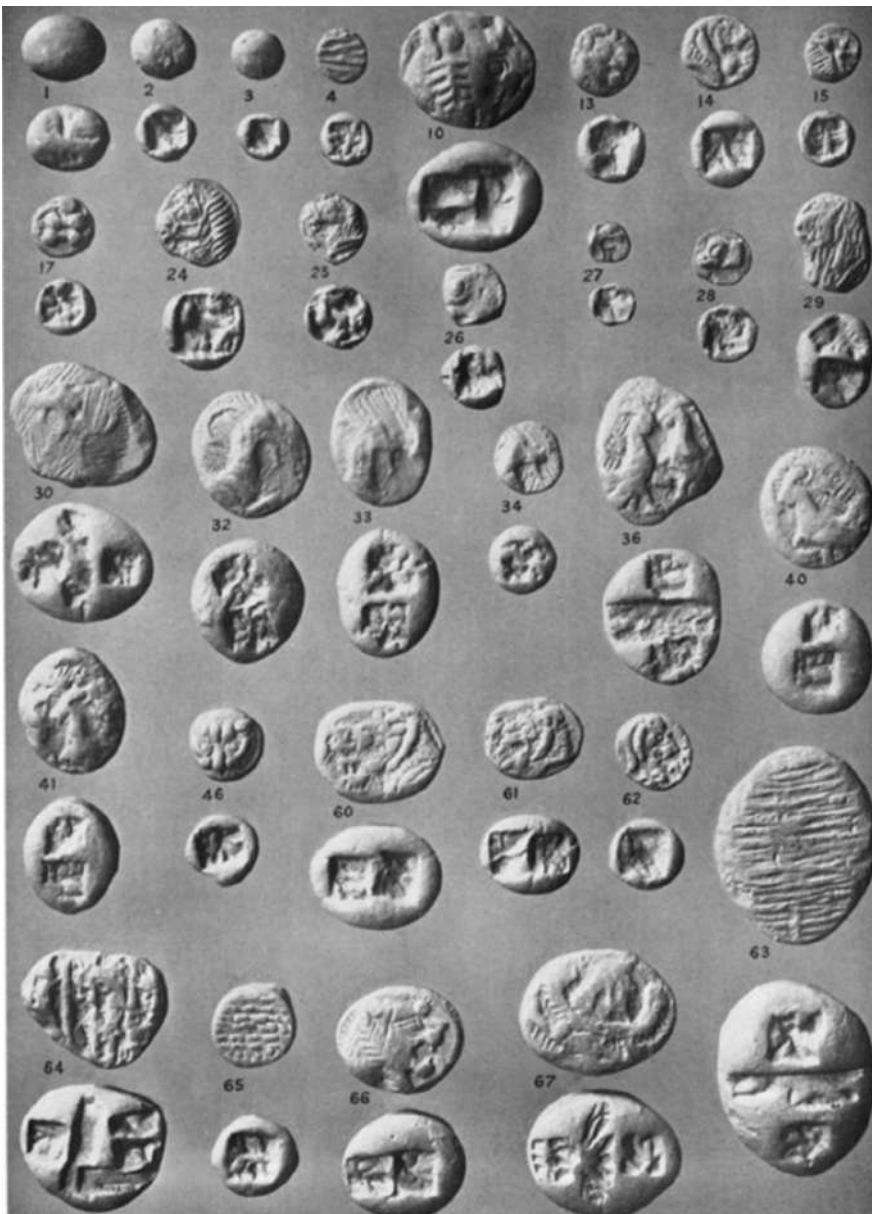

4. Σχεδιαστική αναπαράσταση του αγγείου και φωτογραφία των νομισμάτων του θησαυρού «rot hoard».

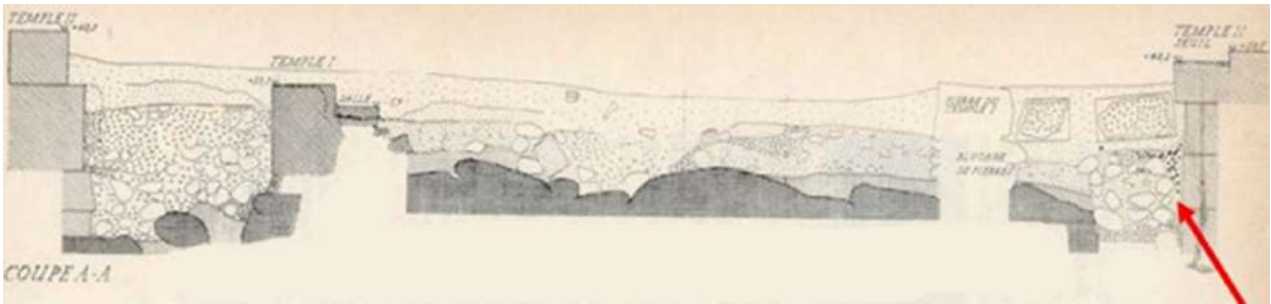
πολύτιμες πληροφορίες για την πρώιμη νομισματική κυκλοφορία,⁴⁴ αφού θεωρείται πως αντιπροσωπεύουν τα πρώτα, πειραματικά στάδια της δημιουργίας των νομισμάτων (εικ. 5). Πιο συγκεκριμένα, στα νομίσματα του Αρτεμισίου, συμπεριλαμβάνονται απλοί σβώλοι μεταλλεύματος, τρία νομίσματα με έγκοιλο τετράγωνο στον οπισθότυπο και τέσσερα με έγκοιλο τετράγωνο στον οπισθότυπο και γραμμώσεις στον εμπροσθότυπο. Τα υπόλοιπα είναι διακοσμημένα με έγκοιλα τετράγωνα και κεφαλές διαφόρων ζώων.⁴⁵ Όσον αφορά την

αξία τους, τα περισσότερα αποτελούν υποδιαίρεσεις του στατήρα.⁴⁶

Άλλη ενδιαφέρουσα προσφορά θεμελίωσης εντοπίστηκε στον ναό της Ημθέας στην Κάσταβο της Καρίας, το 1959-60, από τον Cook. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του σηκού του ναού, αποκαλύφθηκε ένα στρώμα χώματος και θραυσμάτων μαρμάρου, το οποίο περιείχε 175 ροδιακά νομίσματα.⁴⁷ Η φύση του στρώματος, το οποίο δημιουργήθηκε για να καλύψει τη θεμελίωση ενός παλαιότερου ιερού, όσο και η θέση των νομισμά-

5. Μερικά από τα νομίσματα που ανακαλύφθηκαν στο Αρτεμίσιο της Εφέσου.

6. Στρωματογραφική τομή του ναού της Λητούς στην Ξάνθο και η θέση της προσφοράς θεμελίωσης.

των σε αυτό, οδήγησαν τον ανασκαφέα στο συμπέρασμα πως ήταν σκόπιμη, σαν προσφορά θεμελίωσης πριν από την ανέγερση του ναού.⁴⁸ Από τα νομίσματα, τέσσερα είναι αργυρά και τα υπόλοιπα χάλκινα. Είναι αξιοσημείωτο πως τα περισσότερα είναι δραχμές και ημίδραγμα,⁴⁹ ενώ ένα νόμισμα, με το πορτραίτο του Δημήτριου του Πολιορκητή, χρονολογεί την εναπόθεση της προσφοράς γύρω στο 300 π.Χ.⁵⁰

Στην Μικρά Ασία εντοπίζεται επίσης προσφορά θεμελίωσης στον ναό της Λητώς στην αρχαία Ξάνθο. Σύμφωνα με τους Hansen και Le Roy, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του σηκού του Λητώου, βρέθηκε στην εσωτερική πλευρά του κατωφλιού *θησαυρός* περίπου 80 νομισμάτων (εικ. 6).⁵¹ Τα νομίσματα βρισκόνταν, και σε αυτή την περίπτωση, σε ένα στρώμα επικάλυψης παλαιότερου ναού, που σχηματίστηκε πριν από την ανέγερση του νέου.⁵² Οι ανασκαφείς αναγνώρισαν πως το στρώμα δεν ήταν κλειστό, ωστόσο κατηγοριοποίησαν τον *θησαυρό* ως προσφορά θεμελίωσης, λόγω των αρκετών ομοιοτήτων που είχε με άλλους *θησαυρούς*-προσφορές θεμελίωσης, και κυρίως με αυτή στην Κασταβό.⁵³ Τα νομίσματα είναι κυρίως ροδιακού νομισματοκοπείου, ενώ μερικά προέρχονται από τη Λυκία και είναι χάλκινα και αργυρά. Τα νομίσματα που κατέστη δυνατό να εξεταστούν είναι όλα δραχμές ή ημίδραγμα.⁵⁴ Τέλος, η προσφορά χρονολογείται γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.⁵⁵

Ο ναός της Αρτέμιδος στις Σάρδεις (εικ. 7) έχει φέρει στο φως μία ακόμα ενδιαφέρουσα προσφορά θεμελίωσης. Κατά τη διάρκεια των ερευνών του σηκού του ναού, εντοπίστηκε το βάθρο του λατρευτικού αγάλματος, κάτι που θύμισε αμέσως στους ανασκαφείς την περίπτωση του Αρτεμισίου της Εφέσου και της προσφοράς θεμελίωσης του.

Με αυτόν τον τρόπο, αφού αποφασίστηκε να αφαιρεθεί το βάθρο, εντοπίστηκε *θησαυρός* 127 συνολικά νομισμάτων.⁵⁶ Αξίζει να σημειωθεί πως στην περίπτωση της συγκεκριμένης προσφοράς παρατηρείται διαχωρισμός των μετάλλων. Πιο συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν 55 αργυρά νομίσματα στην ανατολική πλευρά του βάθρου και 72 χάλκινα νομίσματα στη βορειοδυτική γωνία του.⁵⁷ Τα νομίσματα διατηρούνταν πολύ καλά, χωρίς ίχνη φθοράς.⁵⁸ Τα αργυρά είναι κυρίως τετράδραγμα, ενώ χρονολογούνται στην Ελληνιστική περίοδο. Τα χάλκινα χρονολογούνται από τον 4ο έως τις αρχές του 2ου αιώνα.⁵⁹ Αναφορικά με τον χαρακτήρα του *θησαυρού*, η Hunt υποστηρίζει πως πρόκειται σίγουρα για προσφορά θεμελίωσης.⁶⁰ Οι Butler και Bell από την μεριά τους, εκφράζουν τον προβληματισμό τους για το αν τα νομίσματα τοποθετήθηκαν ταυτόχρονα και υποστηρίζουν πως ο *θησαυρός* σχηματίστηκε σταδιακά. Ωστόσο παραδέχονται πως ο διαχωρισμός μετάλλων αποκλείει την τυχαία συγκέντρωση των νομισμάτων.⁶¹

Ιδιάζουσα είναι η νομισματική προσφορά θεμελίωσης που εντοπίστηκε στον ναό του Ποσειδώνα στα Ίσθια. Κάτω από τον κλασικό ναό εντοπίστηκαν περίπου 130 αργυρά και 2 χάλκινα νομίσματα της Αρχαϊκής περιόδου, μαζί με άλλα αναθήματα (εικ. 8).⁶² Η ιδιαιτερότητα του *θησαυρού* έγκειται στο γεγονός πως τα νομίσματα φαίνεται να ανήκαν σε κάποια παλαιότερη προσφορά, ή σε σταδιακή συσσώρευση πολλών προσφορών, που είχε/αν αποθηκευτεί στον πρόναο του αρχαϊκού ναού.⁶³ Με το πέρασμα των Περσών και την καταστροφή του ναού, τα νομίσματα δεν αφαιρέθηκαν από τον ερειπωμένο ναό, καθώς φαίνεται ότι διατήρησαν τον ιερό τους χαρακτήρα, και αφέθηκαν στη θεμελίωση του κλασικού ναού ως

7. Ο ναός της Αρτέμιδος στις Σάρδεις.

προσφορά θεμελίωσης.⁶⁴ Άλλο ζήτημα είναι αν τα νομίσματα μεταφέρθηκαν ή όχι από την αρχική τους θέση,⁶⁵ ωστόσο ότι και αν ισχύει, παραμένει έντονη η πιθανότητα να χρησιμοποιήθηκαν ως προσφορά θεμελίωσης.⁶⁶ Ο θησαυρός αποτελείται κυρίως από στατήρες και τις υποδιαιώσεις τους, ενώ βρέθηκαν και κάποια κίβδηλα νομίσματα.⁶⁷

Έχουν επίσης εντοπιστεί μερικές άλλες νομισματικές προσφορές θεμελίωσης στη Μικρά Ασία και τα παράλια της ηπειρωτικής χώρας, όπως εκείνες του ναού της Αθηνάς Πολιάδος στην Πριήνη, του ιερού του Ασκληπιού στην Πέργαμο και του ναού του Απόλλωνα στα Δίδυμα. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, βρέθηκαν κυρίως χάλκινα νομίσματα κάτω από τον σηκό ή το βάθρο του λατρευτικού αγάλματος του ναού, και χρονολογούνται στην Ελληνιστική περίοδο.⁶⁸

Μελετώντας τις νομισματικές προσφορές θεμελίωσης μπορούν να γίνουν κάποιες γενικές παρατηρήσεις για αυτές, αλλά και για τον ρόλο του νομίσματος σε ιερά. Σημειώνεται πως τα αρχαιολογικά ευρήματα δεν είναι πολυπληθή, ενώ οι γρα-

8. Στατήρας Αίγινας από τα ερείπια του αρχαϊκού ναού του Ποσειδώνα στα Ίσθμια.

πές μαρτυρίες ανύπαρκτες, ούτως ώστε δεν είναι δυνατό να εξαχθούν ασφαλή και απόλυτα συμπεράσματα για τον χαρακτήρα των προσφορών θεμελίωσης. Συνεπώς, ό,τι ακολουθεί προκύπτει από τα έως σήμερα δεδομένα.⁶⁹

Αρχικά, πρέπει να σημειωθεί ότι οι νομισματικές προσφορές θεμελίωσης εμφανίζονται στο Αρτεμίσιο της Εφέσου, ταυτόχρονα με την εφεύρεση του νομίσματος. Η συγκεκριμένη περίπτωση

κρίνεται ιδιαίτερος σημαντική, καθώς μαρτυρά πως το νόμισμα εισάγεται στον ιερό χώρο αμέσως μόλις εμφανίζεται.⁷⁰ Τόσο γρήγορα μάλιστα, που τα νομίσματα του Αρτεμισίου φαίνεται πως αποτελούν τα πρώτα πειραματικά στάδια κοπής νομίσματος. Παράλληλα, παρατηρείται ότι οι θησαυροί θεμελίωσης γίνονται πιο συνηθισμένοι κατά την Ελληνιστική περίοδο, δεδομένου ότι η συντριπτική πλειοψηφία των ανακαλυφθέντων προσφορών χρονολογείται τότε.⁷¹

Γεωγραφικά φαίνεται ότι η πρακτική αυτή περιορίζεται κυρίως στη Μικρά Ασία, με λίγα παραδείγματα από τα παράλια του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου. Το γεγονός αυτό δεν προκαλεί εντύπωση, καθώς συνάδει με την εφεύρεση του νομίσματος στην Μικρά Ασία.⁷² Στα νησιά, οι νομισματικές προσφορές θεμελίωσης δεν υιοθετήθηκαν. Εδώ πρέπει να τονιστεί πως υπάρχουν πολλά παραδείγματα προσφορών θεμελίωσης από τον νησιωτικό χώρο, και αλλού, τα οποία όμως είναι διαφορετικού τύπου, καθώς δεν περιλαμβάνουν νομίσματα.⁷³

Περνώντας στη θέση των προσφορών εντός του ιερού, παρατηρείται ότι τοποθετούντο στις περισσότερες περιπτώσεις κάτω από τον σηκό του ναού, ενώ ορισμένες φορές φαίνεται να υπάρχει και προτίμηση για το βάθρο του λατρευτικού αγάλματος.⁷⁴ Πιο συγκεκριμένα, στην Έφεσο, τον Κασταβό, τον Ξάνθο, την Πέργαμο και τα Δίδυμα, η προσφορά βρισκόταν σε κάποιο σημείο της θεμελίωσης του σηκού, ενώ στις Σάρδεις, την Πριήνη και την Έφεσο, υπήρχε προσφορά κάτω από το βάθρο του αγάλματος. Η τοποθέτηση τους σε αυτά τα σημεία είναι αρκετά λογική, αφού, με αυτόν τον τρόπο, η προσφορά βρισκόταν στον σημαντικότερο χώρο του ναού και μπορούσε να προστατέψει το κτήριο. Ταυτόχρονα, προστατευόταν η ίδια η προσφορά θεμελίωσης από επίδοξους ληστές.

Μελετώντας τα νομίσματα, εξάγονται τα ακόλουθα ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Καταρχάς, προκύπτει ότι στις προσφορές θεμελίωσης δεν υπήρχε ενδιαφέρον για την συμπερίληψη των πιο πολύτιμων νομισμάτων, δηλαδή των χρυσών, αφού σε όλες τις περιπτώσεις, οι θησαυροί-προσφορές περιείχαν αργυρά ή/και χάλκινα νομίσματα: μοναδική εξαίρεση αποτελεί το Αρτεμισίο της Εφέσου, όπου τα νομίσματα ήταν από ήλεκτρο, κάτι το οποίο μπορεί να δικαιολογηθεί λόγω της εύκολης

πρόσβαση που είχαν οι κάτοικοι της περιοχής σε αυτήν την πρώτη ύλη και επειδή δεν χρησιμοποιείτο ακόμη άλλο μέταλλο για την κοπή των νομισμάτων.⁷⁵ Ανεξαρτήτως αυτών, η περίπτωση της Εφέσου παραμένει ιδιαίτερη, καθώς η προσφορά θεμελίωσης ήταν ιδιαίτερα πλούσια στο σύνολό της.⁷⁶ Τα μέταλλα που χρησιμοποιήθηκαν στις νομισματικές προσφορές λοιπόν, αποτελούν στοιχείο που υποδεικνύει πως ήταν περισσότερο σημαντικό το νόμισμα σαν νόμισμα, παρά η αξία του μετάλλου. Τα νομίσματα που βρέθηκαν είναι επίσης σχετικά χαμηλής αξίας, με τα περισσότερα να είναι δραχμές και υποδιαίρεσεις της δραχμής: εξαίρεση αποτελούν οι Σάρδεις, όπου εντοπίστηκαν τετράδραχμα. Συνεπώς και ο τύπος των νομισμάτων μπορεί να υποδείξει πως η αξία τους δεν ήταν τόσο σημαντική για την προσφορά.⁷⁷ Επίσης είναι άξιο να αναφερθεί ότι τα νομίσματα, που βρέθηκαν στην Έφεσο και τις Σάρδεις, είτε δεν είχαν χρησιμοποιηθεί, είτε είχαν κυκλοφορήσει ελάχιστα.⁷⁸

Καταλήγοντας, καθίσταται φανερός ο εξαιρετικά σημαντικός ρόλος των νομισμάτων στις προσφορές θεμελίωσης, μια και ήταν συνήθως το κύριο στοιχείο αυτών των προσφορών.⁷⁹ Επίσης, αξιολογημένος είναι και ο διαχωρισμός των μετάλλων που παρατηρήθηκε στην περίπτωση του ναού της Αρτέμιδος στις Σάρδεις. Το ιερό φαίνεται να δανείζεται αυτήν την πρακτική από τη Μεσοποταμία, όπως επισημαίνει η Hunt.⁸⁰ Τέλος, σχετικά με τη χρήση του νομίσματος σε ιερά, παρατηρείται ότι με τις προσφορές θεμελίωσης γίνεται τελετουργική χρήση του νομίσματος από το ιερατείο⁸¹ και ταυτοχρόνως απόσυρσή του από την κυκλοφορία, αφού δεν προβλεπόταν η ανάκτηση των θησαυρών-προσφορών, καθώς τοποθετούντο σε εξαιρετικά απομονωμένο σημείο.⁸²

Κιβώτια προσφορών

Τα νομίσματα ήταν δυνατόν επίσης να τοποθετηθούν και να αποθηκευτούν σε ιερούς αποθέτες διαφόρων ειδών, όπως σε κιβώτια προσφορών και σε υπόγειες κίστες. Με αυτόν τον τρόπο, τα νομίσματα συγκεντρώνονταν σε ένα προστατευμένο σημείο. Από τις σημαντικότερες κατηγορίες ιερών αποθετών στα αρχαία ελληνικά ιερά, φαίνεται πως ήταν τα κιβώτια προσφορών. Τα κιβώτια προσφορών (*offertory boxes* ή *θησαυροί*⁸³) εκτός από τρώ-

πος αποθήκευσης του νομισματικού πλούτου, αποτελούσαν επίσης και τρόπο κατάθεσης των νομισμάτων από τους πιστούς. Πρόκειται για κινητά, και κυρίως ακίνητα κιβώτια, τα οποία τοποθετούντο σε διάφορα σημεία μέσα στον ναό ή το ιερό, με σκοπό την συγκέντρωση των προσφορών-φόρων που καλούντο να καταβάλουν οι πιστοί (εικ. 9).⁸⁴ Επιπροσθέτως, τοποθετούντο σε αυτά μεμονωμένα νομίσματα, τα οποία είχαν αρχικά εναποτεθεί σε διαφορετικά σημεία του ιερού.⁸⁵ Τα κιβώτια αυτά ήταν λίθινα, ξύλινα, ή πήλινα,⁸⁶ και διέθεταν μικρές σχισμές για την υποδοχή μεμονωμένων νομισμάτων.⁸⁷ Τα ακίνητα κιβώτια προσφορών διέθεταν βαριά καλύμματα, τα οποία επέτρεπαν ταυτόχρονα την ασφαλή αποθήκευση νομισμάτων εντός του κιβωτίου και τη δυνατότητα επανάκτησης από το ιερατείο.⁸⁸ Τα κινητά κιβώτια τοποθετούντο σε ασφαλή χώρο εντός του ναού.⁸⁹ Τα κιβώτια προσφορών απέκτησαν γρήγορα σημαντικό ρόλο στο ιερό, καθώς συσχετίστηκαν με το τελετουργικό και αποτέλεσαν τμήμα του.⁹⁰ Παράλληλα, ήταν σημαντικά για τη διοίκηση του ιερού, μα και διευκόλυ-

ναν τη συγκέντρωση, τη καταγραφή και τον διανομορασμό των νομισμάτων.⁹¹ Τέλος, η ύπαρξή τους τεκμηριώνεται αρχαιολογικά και επιγραφικά.

Τα παλαιότερα γνωστά παραδείγματα κιβωτίων προσφορών έχουν ανακαλυφθεί σε τρία σημεία της αρχαίας Κορίνθου. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, εντοπίστηκαν τμήματα κιβωτίων στον Περίβολο του Απόλλωνα, στο Ασκληπιείο και στην Κοκκινόβρυση. Από το λίθινο κιβώτιο του Ασκληπιείου, εντοπίστηκε *in situ* το κατώτερο τμήμα του, που έχει το δοχείο, κοντά στη βόρεια, βορειοδυτική πλευρά του βωμού (εικ. 10).⁹² Το κιβώτιο θεωρείται σύγχρονο του βωμού και του ναού, οπότε χρονολογείται στα τέλη του 4ου με αρχές του 3ου αι. π.Χ.⁹³ Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν χάλκινα νομίσματα μεταγενέστερης περιόδου.⁹⁴ Σημειώνεται πως το κιβώτιο βρισκόταν σε ιδιαίτερως σημαντική θέση, καθώς εκτός από την γεινιάσή του με τον βωμό, ήταν τοποθετημένο ανάμεσα στην είσοδο του ιερού και το άβατο, κάτι που δείχνει τον βασικό ρόλο που είχε για την τελετουργία.⁹⁵ Επίσης, σε κοντινή απόσταση ενδέχεται να

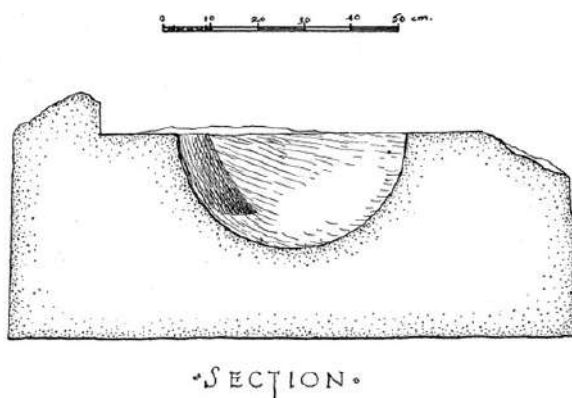

9. Κιβώτια προσφορών από τον ναό της Αθηνάς στην Λίνδο της Ρόδου.

είχε τοποθετηθεί ένα επιπλέον κιβώτιο προσφορών.⁹⁶

Ένα ακόμα κιβώτιο, που θυμίζει αρκετά αυτό του Ασκληπιείου, εντοπίστηκε στον Περιβόλο του Απόλλωνα. Και σε αυτή την περίπτωση διατηρήθηκε το κάτω τμήμα της λίθινης κατασκευής, ενώ βρισκόταν στη νότια πλευρά ενός ναού (Temple A⁹⁷).⁹⁸ Το κιβώτιο έχει χρονολογηθεί στον 5ο αι. π.Χ., επειδή φαίνεται πως βρισκόταν στο ίδιο στρώμα με τον ναό και τον βωμό του, ωστόσο θα μπορούσε να είναι και μεταγενέστερο. Αν ισχύει η πρώτη χρονολόγηση, τότε αποτελεί ένα από τα αρχαιότερα που έχουν ανακαλυφθεί.⁹⁹ Είναι ακόμα αξιοσημείωτο πως ο βωμός του ναού δεχόταν νερό από κοντινή πηγή.¹⁰⁰ Τέλος, ένα ακόμα κιβώτιο βρέθηκε στην Κοκκινόβρυση, ένα μικρό ιερό-πηγή που βρισκόταν δίπλα σε κεντρικό δρόμο της περιφέρειας της αρχαίας Κορίνθου.¹⁰¹ Αυτό το κιβώτιο προσφορών, επίσης λίθινο, βρισκόταν κοντά σε λίθινη στήλη, ενώ χρονολογείται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ., καθιστώντας το, μαζί με αυτό του Περιβόλου, ως ένα από τα πρωιμότερα.¹⁰²

Στην κατηγορία των κιβωτίων προσφορών θα μπορούσε να ενταχθεί ο ναός του Ποσειδώνα στα Ίσθμια, όπου τα νομίσματα της ιδιαίτερης προσφοράς θεμελίωσης ενδέχεται να ήταν τοποθετημένα, πριν από την καταστροφή του αρχαϊκού ναού, σε ένα ή περισσότερα ξύλινα κιβώτια.¹⁰³ Βεβαίως, δεν είναι γνωστό αν αυτά ήταν κανονικά κιβώτια προσφορών, ή απλά κυτία αποθήκευσης. Επίσης, είναι αδύνατο να υποτεθεί η ακριβής χρονολογία της κατασκευής τους, ωστόσο ο ναός ανά-

10. Σχεδιαστική τομή του κατώτερου τμήματος κιβωτίου προσφορών από το Ασκληπιείο της Κορίνθου.

γεται περίπου στον 7ο αι. π.Χ., ενώ καταστράφηκε κατά τη διάρκεια των Περσικών Πολέμων.¹⁰⁴ Υπενθυμίζεται ότι η πλήρης «νομισματοποίηση» της κοινωνίας και της οικονομίας του ελλαδικού χώρου είχε συντελεστεί από τα τέλη του 6ου έως τα μέσα του 5ου αι. π.Χ.¹⁰⁵ Οπωσδήποτε παραμένει ενδιαφέρουσα η γεωγραφική θέση του ιερού και η ευρύτερη χρονολόγησή του.

Κιβώτιο/-α προσφορών φαίνεται πως διέθετε και το Αμφιαράειο του Ωρωπού, ιερό που λειτουργούσε και σαν θεραπευτήριο (εικ. 11),¹⁰⁶ όπως τεκμηριώνεται από επιγραφικές πηγές. Σε δύο επιγραφές αναφέρεται το κόστος της θεραπείας των πιστών, αλλά και το κόστος της θυσίας διάφορων ζώων, ενώ τονίζεται πως τα νομίσματα πρέπει να κατατεθούν στο κιβώτιο προσφορών του ναού.¹⁰⁷ Αυτές οι επιγραφές αποδεικνύουν τον σημαντικό ρόλο που είχαν τα κιβώτια-θησαυροί στα ιερά και καθιστούν σαφές πως το «τελετουργικό» της τοποθέτησης του νομίσματος γινόταν κυρίως από τους ίδιους τους πιστούς, αφού απαιτείτο η παρουσία μόνο ενός φύλακα και όχι ενός ιερέα για την πραγματοποίησή του.¹⁰⁸ Τοποθετούνται χρονολογικά στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Η κατασκευή του ιερού ανάγεται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ., ωστόσο δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι το κιβώτιο είναι της ίδιας περιόδου, επειδή αρχικά το ιερό δεν απαιτούσε πληρωμή από τους πιστούς. Αντίθετα, το κιβώτιο πρέπει να τοποθετήθηκε και αυτό περίπου στις αρχές του 4ου αι. π.Χ., όταν καθιερώθηκε ο ιερός «τιμοκατάλογος».¹⁰⁹ Επίσης, στα κιβώτια προσφορών του Αμφιαραείου φαίνεται πως τοποθετούντο πρόστιμα.¹¹⁰ Σε μια τελευταία επιγραφή, περιγράφεται ο τρόπος με τον οποίον αφαιρούνταν τα νομίσματα του κιβωτίου, ενώ παρέχεται η πληροφορία ότι τελευταία χρησιμοποιούντο για την πληρωμή αναθημάτων.¹¹¹

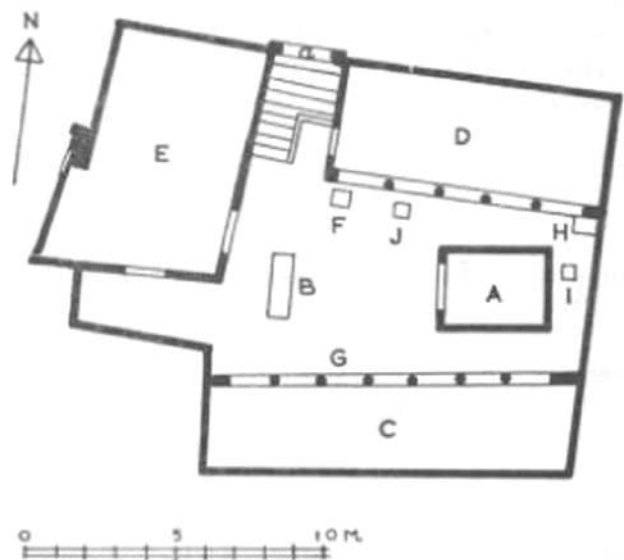
Από τον νησιωτικό χώρο, αξιοσημείωτο είναι το παράδειγμα της Δήλου, όπου τα κιβώτια προσφορών ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένα. Η αρχαιολογική σκαπάνη έχει εντοπίσει τέσσερα από αυτά, ενώ στην επιγραφική μαρτυρία γίνεται λόγος για τουλάχιστον πέντε ακόμα. Τα κιβώτια των επιγραφών βρισκόνταν στα ιερά διάφορων θεοτήτων, όπως του Απόλλωνα, της Αφροδίτης, του Ασκληπιού και του Σέραπι (εικ. 12). Ευρήματα κιβωτίων έχουν βρεθεί επίσης στην Αγορά των Κομπεταλιαστών και στην Παλαίστρα του Γρανίτη.¹¹² Η θέση των

11. Το Αμφιαράειο του Ωρωπού.

δύο τελευταίων προβληματίζει, ωστόσο δεν θα ήταν αδύνατο να σχετίζονται με κάποιο κτήριο θρησκευτικής φύσεως. Το πρωιμότερο από αυτά χρονολογείται μάλλον στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.,¹¹³ ενώ κάποια, όπως εκείνο της αγοράς, είναι της Ελληνιστικής περιόδου. Οι κατάλογοι των ιερών αναφέρουν πως τα κιβώτια άδειαζαν ετησίως και ότι το κιβώτιο του ιερού του Απόλλωνα συγκέντρωνε τα περισσότερα νομίσματα, με εκείνο του Ασκληπιείου να έρχεται δεύτερο.¹¹⁴ Τα υπόλοιπα κιβώτια συγκέντρωναν πολύ λιγότερα νομίσματα και συνήθως αρκετά χαμηλότερης αξίας. Ο Bru-neau αναφέρει ότι ενδέχεται στα ιερά της Δήλου, με κάποιες πιθανές εξαιρέσεις, να μην απαιτούντο ιεροί φόροι και τα νομίσματα να αποτελούσαν εθελοντικές προσφορές.¹¹⁵ Σύμφωνα με την πλούσια επιγραφική μαρτυρία, πολλά κιβώτια προσφορών υπήρχαν και στην Κω.¹¹⁶ Και σε αυτή την περίπτωση, οι επιγραφές αναφέρονται σε αρκετά κιβώτια, που βρίσκονταν σε πολλά διαφορετικά ιερά,¹¹⁷ τα οποία άδειαζαν μία ή δύο φορές τον χρόνο, ενώ δέχονταν τις πληρωμές των πιστών για την παροχή διάφορων υπηρεσιών. Οι ίδιες επιγραφές υποδεικνύουν πως τα πρώτα κιβώτια προσφορών τοποθετήθηκαν τον 4ο αι. π.Χ.¹¹⁸

Στη Μικρά Ασία επιβεβαιώνεται επίσης η παρουσία κιβωτίων προσφορών, κυρίως της Ελλη-

12. Κάτοψη του Σεραπειείου Α στη Δήλο. Το γράμμα «J» αντιστοιχεί στο κιβώτιο προσφορών του ναού.

νιστικής περιόδου. Οι επιγραφικές πηγές μαρτυρούν κιβώτια προσφορών στα ιερά του Ασκληπιού και της Αθηνάς Νικηφόρου στην Πέργαμο (εικ. 13), στο ιερό της Αρτέμιδος στην Πέργαμο και στο ιερό του Σαράπιδος και της Ίσιδας στην Πριήνη. Επίσης γίνεται λόγος για το άδειασμα των κιβωτίων, τη φύση των προσφορών-φόρων και την αξία αυτών.¹¹⁹ Υπάρχουν πολυάριθμες αναφορές για κιβώτια προσφορών κυρίως σε νησιά, όπως στη Θάσο, τη Μήλο και τη Θήρα,¹²⁰ αλλά και στα παράλια του ελλαδικού χώρου, όπως στην Ελευσίνα και την Αυλίδα.¹²¹

Και σε αυτήν την περίπτωση, οι συμπερασματικές παρατηρήσεις προκύπτουν από τα έως τώρα δεδομένα. Τα κιβώτια προσφορών εμφανίζονται για πρώτη φορά στην ευρύτερη περιοχή της Κορινθίας, γύρω στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Αν και τα πρωιμότερα παραδείγματα που έχουν ανακαλυφθεί μπορεί να μην είναι απαραίτητα και τα πρώτα, εντούτοις η εύρεση τριών κιβωτίων στην Αρχαία Κόρινθο, με δύο από αυτά να ανάγονται πιθανώς στα τέλη του 5ου αι. π.Χ., και του/ων πιθανού/ων κιβωτίου/ων των Ισθμίων, πάλι πρώιμης χρονολογίας, οπωσδήποτε δεν είναι τυχαία. Από

εκεί πιθανότατα εξαπλώνονται σταδιακά στην υπόλοιπη ηπειρωτική χώρα, τον νησιωτικό χώρο και τη Μικρά Ασία, κυρίως κατά την Ελληνιστική περίοδο, όταν και γίνονται ιδιαίτερα δημοφιλή.¹²² Πάντως, η εμφάνιση των κιβωτίων προσφορών τη συγκεκριμένη περίοδο δεν είναι τυχαία, καθώς συμπίπτει με τη «νομισματοποίηση» του ελλαδικού χώρου.¹²³

Άλλη ενδιαφέρουσα παρατήρηση είναι ότι τα κιβώτια προσφορών εντοπίζονται κυρίως σε συγκεκριμένους ιερούς χώρους. Κατά την Ελληνιστική περίοδο εντοπίζονται σε πολλά διαφορετικά ιερά, ωστόσο υπάρχει φανερή προτίμηση σε θεραπευτικά ιερά και μαντεία, ενώ υπάρχει και ιδιαίτερη συσχέτιση με το υγρό στοιχείο: στην Κόρινθο βρέθηκε ένα κιβώτιο στο Ασκληπείο, ο βωμός του οποίου δεχόταν νερό από μία πηγή, ενώ ένα ακόμα βρισκόταν στην Κοκκινόβρουση, ένα ιερό-πηγή. Το ιερό του Αμφιαραείου στον Ωρωπό είχε επίσης θεραπευτική λειτουργία, όπως προαναφέρθηκε. Τέλος, κιβώτια απαντούν σε ιερά του Ασκληπιού και του Απόλλωνα στη Δήλο, την Κω και τη Μικρά Ασία.¹²⁴ Ο Ηρώνας περιγράφει στο έργο του, την επίσκεψη των χαρακτήρων σε ένα

13. Ο ναός της Αθηνάς Νικηφόρου στην Πέργαμο.

Ασκληπιείο.¹²⁵ Επίσης, σύμφωνα με τον Martin, οι αιγυπτιακές θεότητες που λατρεύονταν στον ελλαδικό χώρο κατά την Ελληνιστική περίοδο, απέκτησαν συχνά θεραπευτικές ιδιότητες.¹²⁶ Είναι πιθανό αυτές οι κατηγορίες ιερών να υιοθέτησαν τα κιβώτια προσφορών λόγω του είδους της τελετουργίας που πραγματοποιείται σε αυτά, η οποία διευκολυνόταν με τη χρήση μεμονωμένων νομισμάτων, και επειδή τα συγκεκριμένα ιερά δέχονταν πιστούς συνεχώς.¹²⁷ Η Pafford σημειώνει ορθά ότι δεν γίνεται να υποτεθεί με βεβαιότητα ότι τα κιβώτια προσφορών άρχισαν να χρησιμοποιούνται στις συγκεκριμένες κατηγορίες ιερών,¹²⁸ ωστόσο, είναι πολύ πιθανό να διαδόθηκε η χρήση, τουλάχιστον των λίθινων, ακίνητων κιβωτίων από αυτά. Η σύνδεση των κιβωτίων με το υγρό στοιχείο μάλλον δικαιολογείται λόγω της γενικότερης χρήσης νερού σε θεραπευτικά ιερά και μαντεία.¹²⁹

Σχετικά με τη θέση των κιβωτίων στο ιερό, δεν φαίνεται να υπήρχε κάποιο αυστηρό κριτήριο, αλλά γενικά τοποθετούντο σε κάποιο σημαντικό, για την τελετουργία, σημείο, όπως κοντά στον βωμό ή στον ναό.¹³⁰ Παράλληλα, σε πολλές, αν όχι στις περισσότερες περιπτώσεις, υπήρχαν μερικά κιβώτια σε κάθε ιερό.¹³¹ Όσον αφορά την αξία των νομισμάτων που εναποθέτονταν σε αυτά, παρατηρείται και εδώ η τοποθέτηση νομισμάτων σχετικά χαμηλής αξίας, δηλαδή οβολών και δραχμών.¹³² Καταλήγοντας, τα κιβώτια προσφορών μπορούν επίσης να δώσουν σημαντικές πληροφορίες για τη χρήση του νομίσματος σε ιερά. Αφενός, η τοποθέτησή των ίδιων των κιβωτίων στα ιερά, υποδηλώνει ότι οι προσφορές νομισμάτων από τους πιστούς θεωρούνταν αρκετά δεδομένες,¹³³ ενώ παράλληλα διαφαίνεται η σημασία που είχε αποκτήσει το νόμισμα για τον ιερό χώρο.¹³⁴ Αφετέρου οι επιγραφές, που αναφέρουν την ύπαρξη κιβωτίων-θησαυρών, πληροφορούν και για την κατάληξη αυτών των νομισμάτων. Όταν τα κιβώτια άδειάζαν,¹³⁵ φαίνεται πως γινόταν διαμοιρασμός της νομισματικής προσφοράς, η οποία είτε δινόταν στο ιερατείο ως μισθός, είτε χρησιμοποιείτο ως πόρος για τη συντήρηση του ιερού και την πληρωμή τεχνιτών για την κατασκευή νέων αναθημάτων.¹³⁶ Με αυτόν τον τρόπο, γινόταν τελετουργική χρήση του νομίσματος από τον ίδιο τον πιστό, όταν τοποθετείτο το νόμισμα στο κιβώτιο, ενώ παράλληλα εισαγόταν εκ νέου στην κυκλοφορία από το ιερα-

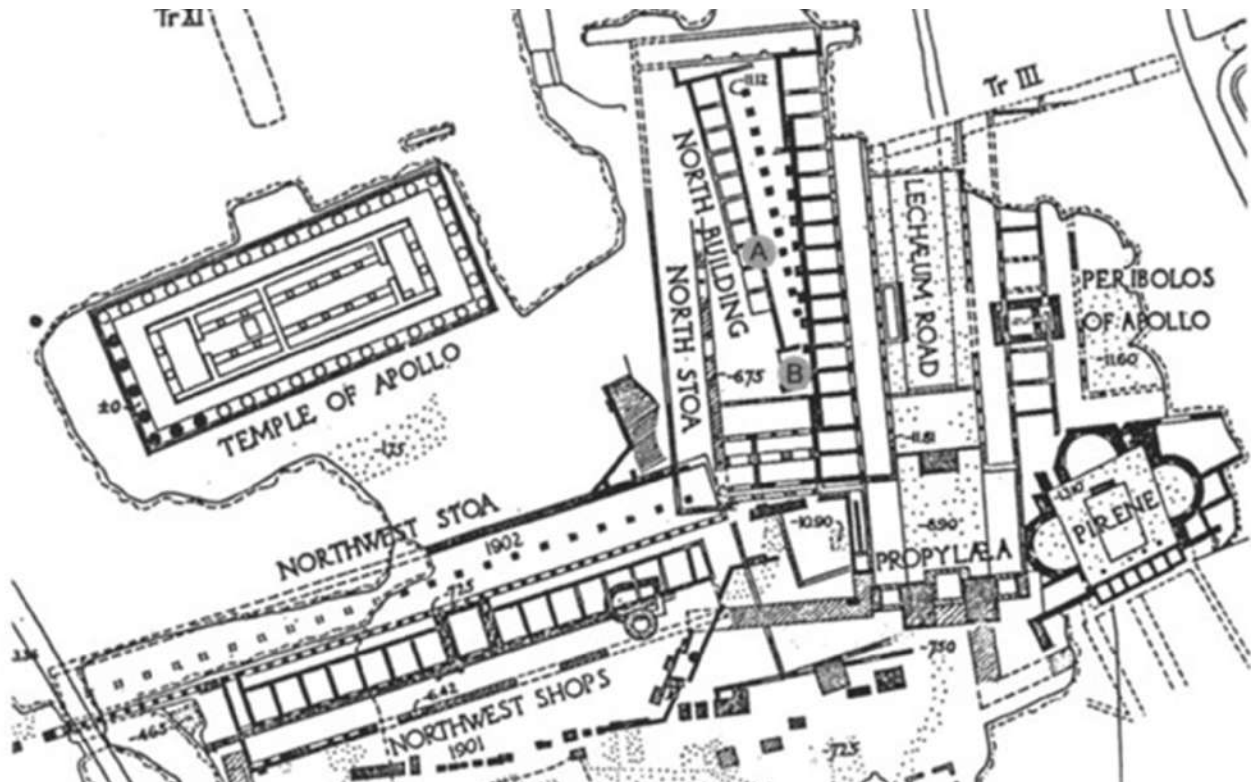
τείο. Ο ρόλος των νομισμάτων παραμένει τελετουργικός κατά κάποιον τρόπο, αφού καλύπτουν τις ανάγκες του ιερού και συνεπακόλουθα της θεότητας.

Υπόγειες κατασκευές και κίστες

Άλλη κατηγορία ιερών αποθετών στα ελληνικά τεμένη, είναι διάφορες υπόγειες κατασκευές, σχετικά μικρού μεγέθους, οι οποίες είχαν τη μορφή κιστών και τοποθετούντο συνήθως κάτω από κάποιον χώρο του ναού. Για αυτήν την κατηγορία ιερών αποθετών δεν είναι γνωστές αρκετές πληροφορίες, δεδομένου ότι και η αρχαία ονομασία τους παραμένει άγνωστη.¹³⁷ Ωστόσο, φαίνεται ότι είχαν κατασκευαστεί για την ταυτόχρονη εναπόθεση αρκετών νομισμάτων και άλλων αναθημάτων.¹³⁸ Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα κιστών μπορεί να εντοπιστεί στον ναό του Απόλλωνα στον Σωρό Βόλου. Σε αυτό δεν εντοπίστηκαν νομίσματα, αλλά διάφορα άλλα αναθήματα, όπως κοσμήματα.¹³⁹ Αναφέρεται λόγω της ενδιαφέρουσας φύσης του.

Ο αρχαϊκός ναός του Απόλλωνα στην Κόρινθο (μέσα 6ου αι.), διέθετε τέτοια υπόγεια κίστη κάτω από το δάπεδο του προναού (εικ. 14). Είχε διαστάσεις περίπου 1,30 x 0,85 μ. και εικάζεται πως προοριζόταν μόνο για την αποθήκευση νομισμάτων.¹⁴⁰ Η χρονολόγησή της είναι κάπως πρώιμη, ωστόσο η κίστη πρέπει να είναι σύγχρονη του ναού, λόγω της θέσης της. Θα μπορούσε βέβαια να μην προορίζεται για νομίσματα, αλλά για κοσμήματα, όπως και στην περίπτωση του Σωρού, αλλά αυτή η άποψη είναι επισφαλής. Άλλωστε, δεν αμφισβητείται η παρουσία νομισμάτων στον ελλαδικό χώρο εκείνη την περίοδο. Περισσότερο αμφίβολη είναι η περίπτωση του ναού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, όπου κατά τη διάρκεια ανασκαφών εντοπίστηκε ένα φρεάτιο κάτω από τον σηκό.¹⁴¹ Η κίστη ήταν περίπου δύο φορές μεγαλύτερη από το προηγούμενο παράδειγμα, ενώ για την κατασκευή της χρησιμοποιήθηκαν τα θεμέλια του ναού και πωρόλιθοι.¹⁴² Γενικά, έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις για τον ρόλο αυτού του φρεατίου, ωστόσο έχει αναφερθεί πως πρέπει να χρησιμοποιήθηκε για την αποθήκευση νομισμάτων, ενώ το εύρημα έχει συσχετιστεί και με έναν *θησαυρό* που αναφέρεται σε επιγραφή.¹⁴³

Επίσης προβληματική είναι η φύση μιας λίθινης κατασκευής, που εντοπίστηκε στον Ναό Α στην Κω

14. Σχεδιαστική κάτοψη του ιερού του Απόλλωνα στην Κόρινθο.

κατά τη διάρκεια ανασκαφικών εργασιών. Αξιοσημείωτο είναι πως διέθετε ένα ιδιαίτερα βαρύ κάλυμμα. Αρχικά χαρακτηρίστηκε ως υπόγειος αποθήκης, αργότερα, ωστόσο, ο ανασκαφέας το κατέγραψε ως κιβώτιο προσφορών που βρισκόταν δίπλα στο άγαλμα του ναού. επικρατεί και εδώ σύγχυση σχετικά με τον εντοπισμό του όρου *θησαυρός* σε επιγραφές, όπως και στην Επίδαυρο.¹⁴⁴ Ένα ακόμα φρεάτιο βρέθηκε κοντά στον ναό του Ασκληπιού στην αρχαία Λεβήνα Κρήτης, σε δωμάτιο που έχει χαρακτηριστεί ως θησαυροφυλάκιο. Το κυκλικό του άνοιγμα φαίνεται πως έκλεινε με λίθινη πλάκα, ενώ καλύφθηκε κάποια στιγμή από μωσαϊκό.¹⁴⁵ Παρόμοιο φρεάτιο έχει ανακαλυφθεί πάλι στην Κρήτη, στο Πύθιον Γόρτυνας.¹⁴⁶

Σε αυτό το σημείο, πρέπει να σημειωθεί ότι είναι πολύ δύσκολο να εξαχθούν συμπεράσματα, λόγω των αποσπασματικών ευρημάτων και του αβέβαιου χαρακτήρα τους, ενώ οι επιγραφικές πηγές δεν μπορούν να ενισχύσουν τις γνώσεις μας. Παρόλα αυτά, μπορεί να ειπωθεί πως η πρακτική των υπόγειων κιστών και φρεατίων είναι αρκετά πρωίμη και ίσως να προϋπήρχε της εμφάνισης των

νομισμάτων. Σχετικά με τη συχνότητά τους, τα σωζόμενα παραδείγματα είναι πολύ λίγα για να συναχθεί ασφαλές συμπέρασμα. Η Pafford, βασιζόμενη σε χωρίο του Διοδώρου, όπου αναφέρεται η αναζήτηση νομισμάτων από στρατιώτες κάτω από τον σηκό ενός ναού, διατυπώνει την άποψη ότι οι κίστες ήταν μάλλον συνηθισμένες στον αρχαίο ελληνικό κόσμο.¹⁴⁷ Αναφορικά με τη θέση τους, προκύπτει ότι βρίσκονταν σε απομονωμένο και προφυλαγμένο σημείο, κυρίως σε κάποιο δωμάτιο του ναού, ενώ δεν πρέπει να χρησιμοποιούντο συχνά για την αποθήκευση ή την αφαίρεση νομισμάτων.¹⁴⁸ Τέλος, όπως αναφέρει και ο Martin,¹⁴⁹ αναγνωρίζεται πάλι μια συσχέτιση αυτών των αποθετών με τα ιερά του Ασκληπιού και του Απόλλωνα. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί επειδή, όπως ελέγχθη, υπήρχε μεγαλύτερη συγκέντρωση νομισμάτων στα συγκεκριμένα ιερά.¹⁵⁰

Συμπεράσματα

Το συγκεκριμένο άρθρο μελέτησε το φαινόμενο των νομισμάτων στα αρχαία ελληνικά ιερά, ως αναθήματα, και με ποιον τρόπο χρησιμοποιούντο

στη δημιουργία προσφορών θεμελίωσης και θησαυρών σε ιερούς αποθέτες. Τονίζεται πως οι συμπερασματικές παρατηρήσεις γίνονται βάσει των αναφερόμενων παραδειγμάτων και ότι μελλοντικά ανασκαφικά ευρήματα μπορεί να προσφέρουν μια διαφορετική εικόνα. Η μελέτη των προσφορών θεμελίωσης αποδεικνύει ότι αποτελούσαν μια πρακτική η οποία ξεκίνησε αρχικά στη δυτική Μικρά Ασία, με την εμφάνιση του νομίσματος, και επεκτάθηκε σε μικρό βαθμό, κατά την Ελληνιστική περίοδο, στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο. Επίσης, φαίνεται ότι η θέση των προσφορών θεμελίωσης ήταν το κεντρικό σημείο του ναού, δηλαδή ο σηγός, και σε ορισμένες περιπτώσεις, το βάθρο του αγάλματος. Είναι ακόμα ενδιαφέρον, ότι οι προσφορές θεμελίωσης χρησιμοποιούν νομίσματα χαμηλής αξίας, καθιστώντας έτσι φανερό ότι η αξία του μετάλλου, ή το βάρος του, δεν επηρεάζουν τη σημασία της προσφοράς. Τέλος, διαφαίνεται η σημασία του νομίσματος για την αρχαία λατρεία και η δυνατότητα να αποσύρεται από την κυκλοφορία στο πλαίσιο του τελετουργικού. Περνώντας στα κιβώτια προσφορών, γίνεται αντιληπτό ότι, σε αντίθεση με τις προαναφερθείσες προσφορές, κάνουν την εμφάνισή τους στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο και πιο συγκεκριμένα στην ευρύτερη περιοχή της Κορινθίας, κατά την Κλασική περίοδο, με ευρεία διάδοση της πρακτικής στα Ελληνιστικά χρόνια. Ήταν τοποθετημένα σε κάποιο σημαντικό σημείο του ιερού, ενώ οι επιγραφικές πηγές μαρτυρούν ότι η αξία των νομισματικών προσφορών είναι χαμηλή. Μεγάλη σημασία έχει εδώ η συσχέτιση τους με θεραπευτικά ιερά και μαντεία. Σχετικά με τη χρήση του νομίσματος, γίνεται και εδώ τελετουργική χρήση, χωρίς όμως να ακολουθεί απόσυρση από την κυκλοφορία. Όσον αφορά τις υπόγειες κατασκευές και κίστες, τα δεδομένα είναι πολύ αποσπασματικά, ωστόσο διαφαίνεται επίσης μια σύνδεση με θεραπευτικά/μαντικά ιερά και μάλλον με τα κιβώτια προσφορών. Όλες αυτές οι παρατηρήσεις, αποδεικνύουν πως το νόμισμα ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της αρχαίας ελληνικής λατρείας και ότι αποτελούσε βασικό ανάθημα μετά τη «νομισματοποίηση» της οικονομίας/κοινωνίας του ελλαδικού χώρου. Ο λόγος είναι προφανής, αφού τα νομίσματα απέκτησαν εύκολα τελετουργική χρήση και χρησιμοποιήθηκαν για τη συντήρηση του ιερατείου. Φυσικά, απαραι-

τητη κρίνεται η εύρεση περισσότερων αρχαιολογικών δεδομένων για να εξαχθούν πιο ασφαλή συμπεράσματα, ειδικά για τις περιπτώσεις των προσφορών θεμελίωσης και των κιστών, μια και δεν είναι δυνατό να βασιστούμε στη φιλολογική μαρτυρία. Επίσης, θα ήταν χρήσιμο να ερευνηθεί η παρουσία και ο ρόλος του νομίσματος στο νεκρικό τελετουργικό και τις ταφές, ούτως ώστε να εξαχθούν συμπεράσματα για τη γενικότερη φύση του νομίσματος στην αρχαία ελληνική θρησκευτική σφαίρα.

Σημειώσεις

1. Hunt 2006, 6-7.
2. Lykke 2017, 211.
3. Hunt 2006· Pafford 2006.
4. Lykke 2017.
5. Lykke 2016, 111· Lykke 2017, 205. Σημειώνεται πως στο Αρτεμίσιο της Εφέσου έχουν εντοπιστεί τα πρωϊότερα σωζόμενα νομίσματα, βλ. Lykke 2017, 209· Schaps 2004, 93-96.
6. «...*dual nature of coins*...», όπως αναφέρει και η Myrberg Burstrom (2018, 1 και 3). Μπορεί επίσης να εξυτηρητούσαν ταυτόχρονα και τελετουργικούς και πρακτικούς σκοπούς, βλ. Karatas 2018, 50· Myrberg Burstrom 2018, 1 και 7.
7. Myrberg Burstrom 2018, 2.
8. Myrberg Burstrom 2018, 2.
9. Karatas 2018, 47 και 49.
10. Lykke 2017, 207· Schaps 2004, 85-6· Βλ. επίσης την περίπτωση του ιερού του Δία στον Αττάβυρο Ρόδου, όπου εντοπίστηκαν προσφορές μετάλλου που χρονολογούνται στον 9ο και 8ο αι. π.Χ., Seroglou 2023, 2. Εδώ πρέπει να αναφερθεί ότι σύμφωνα με τον Πλούταρχο, οι ονομασίες της δραχμής και του οβολού σχετίζονται ετυμολογικά με τους οβελούς, οι οποίοι λειτουργούσαν πριν από τη νομισματοποίηση του αρχαίου ελληνικού κόσμου ως μέσο συναλλαγών, βλ. Ανδρέου & Τσελέκας 2017, 99-100· Schaps 2004, 83-5. Η Lykke (2017, 207 υπ. 7) συγκεντρώνει βιβλιογραφία σχετικά με το ζήτημα.
11. Ανδρέου & Τσελέκας 2017, 99· Lykke 2017, 220 και 222· Myrberg Burstrom 2018, 1 και 3.
12. Ανδρέου & Τσελέκας 2017, 100· Lykke 2017, 214 και 220-1· Shaya 2015, 25. Χαρακτηριστική είναι επιγραφή από την Ακρόπολη, βλ. Pafford 2006, 7. Για τον τρόπο με τον οποίο αναγνωρίζονται τα ανακαλυφθέντα νομίσματα ως τελετουργική εναπόθεση, βλ. Myrberg Burstrom 2018, 3.
13. Borba Florenzano 2018, 98-9, 106-7 και 109· Hunt 2006, 195· Myrberg Burstrom 2018, 1. Έχει επίσης διατυπωθεί η, ίσως ακραία, άποψη που υποστηρίζει ότι, αρχικά, όλα τα αρχαία ελληνικά νομίσματα είχαν ιερό χαρακτήρα, Curtius 1870, 100.
14. Myrberg Burstrom 2018, 4.
15. Houghtalin 2015, 104-5· Karatas 2018, 50· Myrberg Burstrom 2018, 7.
16. Παραδείγματος χάριν, σε μια επιγραφή από το Σεραπίειον Α' της Δήλου (Lykke 2017, 214· Pafford 2006, 161), οι πιστοί παροτρύνονται να κάνουν δωρεές στο ιερό. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι προσφορές μπορούν να θεωρηθούν ότι είχαν πρακτική χρήση, καθώς τα νομίσματα που κατέληγαν σε κιβώτια προσφορών δεν αποσύρονταν από την κυκλοφορία, αλλά επαναχρησιμοποιούνταν.
17. Myrberg Burstrom 2018, 7.
18. Όπως μας πληροφορούν κάποιες επιγραφές από τη Κω, Dignas 2002, 21-2. Βλ. επίσης Pafford 2006, 8· Lykke 2017, 222· Myrberg Burstrom 2018, 3 και 7.
19. Δεν μπορεί να ειπωθεί με απόλυτη βεβαιότητα αν οι χρηματικές προσφορές ήταν υποχρεωτικές ή όχι, Lykke 2017, 215.
20. Όπως και στην περίπτωση των μετάλλων, οι φόροι-χρεώσεις στα ιερά προϋπήρχαν της «νομισματοποίησης» του ιερού χώρου. Βλ. Lykke 2017, 213 υπ. 49.
21. Όπως στο Αμφιαράειο του Ωρωπού, Dignas 2007, 163-4· Lykke 2017, 212-3. Βλ. ακόμα, Dignas 2002, 20· Guettel Cole 2007, 337· Lykke 2017, 213-5 και 221-2· Pafford 2006, 1.
22. Αυτοί οι φόροι-χρεώσεις προσφέρονταν βέβαια με τελετουργικό τρόπο ως θυσίες, Pafford 2006, 1-2 και 46. Πρέπει επίσης να σημειωθεί πως οι φόροι και οι δωρεές δεν ήταν αποκλειστικό γνώρισμα των μεγάλων πανελλαδικών ιερών, καθώς τα αρχαία ελληνικά ιερά είχαν παρόμοια οργάνωση, Lykke 2017, 206.
23. Ανδρέου & Τσελέκας 2017, 106-7· Dignas 2002, 21, 24 και 146· Borba Florenzano 2018, 109· Howgego 1995, 21.
24. Houghtalin 2015, 104-5· Lykke 2017, 218-20 και 222-3.
25. Karatas 2018, 47· Lykke 2017, 205-6 και 214.
26. Hunt 2006, 1 και 3· Lykke 2017, 216. Πάντως, όπως επισημαίνει η Lykke (2017, 216 και 218), η αναγνώριση ενός θησαυρού ως προσφορά θεμελίωσης είναι συχνά δύσκολη, καθώς πολλές φορές δεν είναι φανερό αν η εναπόθεσή του ήταν εσκεμμένη, ή τυχαία, και αν είχε εξασχίσει μόνιμο χαρακτήρα, ή υπήρχε επιθυμία για την επανάκτηση του θησαυρού. Βλ. επίσης Hunt 2006, 18-21.
27. Hunt 2006, 1-5· Παπαδάκη 2020, 197· Παπαδάκη 2022, 100-2.
28. Hunt 2006, 5· Παπαδάκη 2022, 100.
29. Lykke 2017, 217.
30. Hunt 2006, 191-3. Ενδέχεται επίσης να λειτουργούσαν και ως συνδεδειγμένοι κτίριοι με το μυθολογικό ή ιστορικό παρελθόν (Hunt 2006, 198), κάτι που ίσως μπορεί να αποδειχθεί στην περίπτωση του ναού του Ποσειδώνα στα Ίσθια. Αξιοσημείωτη είναι επίσης προσφορά θεμελίωσης που πραγματοποιήθηκε σε κάποιο ιερό της Δήλου κατά τον 8ο αι. π.Χ., η οποία περιείχε μυκηναϊκά τέχνηρα, Hunt 2006, 47-8.
31. Είτε ως νομίσματα, είτε ως μέταλλα.
32. Hunt 2006, 35· Hogarth 1910, 153. Παράλληλα, εντοπίστηκαν πέντε νομίσματα από ήλεκτρο εκτός του αγγείου, Kerschner 2020, 224.
33. Hogarth 1910, 153.
34. Hunt 2006, 35-8.
35. Williams 1993, 100-1.
36. Ο «μεγάλος βωμός» ήταν μάλλον το βάθρο του λατρευτικού αγάλματος, όπως παρατήρησε και ο Hogarth (1910, 147).
37. Hunt 2006, 25· Hogarth 1910, 147-8· Robinson 1951, 156.
38. Hogarth 1910, 148.
39. Kerschner 2020, 218-9.
40. Crawford 2003· Hunt 2006, 29· Kerschner 2020, 219.
41. Hunt 2006, 35· Williams 1993, 101-2. Ο Robinson (1951, 165) τοποθετεί την εναπόθεση της προσφοράς γύρω στο 600 π.Χ., ωστόσο αναγνωρίζει ότι τα νομίσματα χρονολογούνται στο δεύτερο ήμισυ του 7ου αι. π.Χ.
42. Hunt 2006, 27 και 34.
43. Lykke 2017, 209· Schaps 2004, 93-6.
44. Williams 1993, 102.
45. Hunt 2006, 27· Robinson 1951, 164-5· Schaps 2004, 93-4.
46. Robinson 1951, 164· Schaps 2004, 93.
47. Hunt 2006, 45· Cook 1966, 37 και 39.
48. Cook 1966, 39-40· Hunt 2006, 45-6. Η Lykke (2017, 217) σημειώνει πως δεν είναι δυνατό να είμαστε απόλυτα σίγουροι.
49. Price 1966, 68-9.
50. Price 1966, 69.
51. Hansen και Le Roy 1976, 321· Hansen 1991, 328.
52. Hunt 2006, 46.
53. Hunt 2006, 46· Hansen και Le Roy 1976, 321-2 και 324. Σημειώνεται ότι ο χαρακτηρισμός αυτός αμφισβητείται πλέον, κυρίως λόγω του μη κλειστού χαρακτήρα του στρώματος, αλλά και του εντοπισμού επιπλέον νομισμάτων σε πιο πρόσφατες ανασκαφές. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Ashton & Meadows 2008, 112 και 129-31.
54. Hansen και Le Roy 1976, 324.
55. Hansen και Le Roy 1976, 325· Hunt 2006, 47.
56. Butler 1922, 74.
57. Bell 1916, v· Butler 1911, 453-4· Butler 1922, 74 και 76.
58. «...in a perfect state of preservation», «...as fresh as when they had come from the mint». Butler 1911, 454· Butler 1922, 74.
59. Butler 1925, 108. Για την προέλευση των νομισμάτων βλ. Bell 1916, iv table III.
60. Hunt 2006, 39 και 41.

61. Bell 1916, vi· Butler 1925, 108.
62. Broneer 1955, 135· Hunt 2006, 58.
63. Gebhard 1998· Houghtalin 2015, 98 και 103· Lykke 2017, 216-7.
64. Hunt 2006, 59· Houghtalin 2015, 103-4. Επίσης δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι τα νομίσματα δεν περισυλλέχθηκαν επειδή καταστράφηκαν, αφού δε φαίνεται να επηρεάστηκαν ιδιαίτερα από τη πυρκαγιά που κατέστρεψε τον αρχαίο ναό, Broneer 1955, 136.
65. Gebhard 1998· Hunt 2006, 58-9· Houghtalin 2015, 98.
66. Αυτή η προσφορά υποδεικνύει ακόμα ότι οι προσφορές θεμελίωσης μπορεί να αποσκοπούσαν στη σύνδεση του παρόντος με το παρελθόν, βλ. υπ. 30.
67. Broneer 1955, 136· Houghtalin 2015, 100-1 και 104.
68. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Hunt 2006, 41-4, 52-4 και 59-60. Σημειώνεται ότι δεν είναι σίγουρο αν ο θησαυρός της Περγάμου είναι προσφορά θεμελίωσης.
69. Lykke 2017, 218.
70. Τουλάχιστον στον ανατολικό ελλαδικό χώρο.
71. Lykke 2017, 217. Η εμφάνιση περισσότερων νομισματικών προσφορών θεμελίωσης σε υστερότερες περιόδους μπορεί να συνδεθεί με την αυξανόμενη παρουσία του νομίσματος στα ελληνικά ιερά, η οποία συνδέεται με τη σειρά της με τη «νομισματοποίηση» της κοινωνίας, Lykke 2017, 206 και 223.
72. Επίσης είναι αρκετά λογικό, αφού οι προσφορές θεμελίωσης τέτοιου τύπου αποτελούν επερώση από την Εγγύς Ανατολή, Hunt 2006, 22, 65 και 174-81.
73. Σε αυτές τις προσφορές εντοπίζονται κυρίως πήλινα αγγεία, πρακτική που ίσως έχει τις ρίζες της στην Μινωική Κρήτη. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Hunt 2006, 65-109· Παπαδάκη 2020, 197.
74. Hunt 2006, 54 και 62-3.
75. Schaps 2004, 100-1 και 104. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ακόμα ότι τα χρυσά νομίσματα δεν εντοπίζονται σε προσφορές επειδή δεν ήταν συνηθισμένα στην Ελλάδα (Schaps 2004, 104)· ωστόσο, στη Μικρά Ασία, όπου βρέθηκαν και οι περισσότερες νομισματικές προσφορές θεμελίωσης, κόβονταν χρυσά νομίσματα μέχρι και την έλευση του Αλεξάνδρου (Howgego 1995, 4).
76. Hunt 2006, 26.
77. Υπενθυμίζεται πως στα Ίσθια εντοπίστηκαν και κάποια κίβδηλα νομίσματα.
78. Βλ. υπ. 35 και 58, αντίστοιχα.
79. Hunt 2006, 45 και 61.
80. Hunt 2006, 39.
81. Το οποίο θεωρείται πως πραγματοποιούσε πάντα, ή τουλάχιστον επέβλεπε, αυτές τις προσφορές, Lykke 2017, 216.
82. Crawford 2003· Lykke 2017, 216.
83. Εδώ δεν πρέπει να συγχέεται το κυτίο-θησαυρός, με τον σύγχρονο όρο *θησαυρός*, που είναι η συγγέντρωση δύο ή περισσότερων νομισμάτων, ή με το ναόσημο κτήριο *θησαυρός*.
84. Karatas 2018, 64· Lykke 2017, 211-2.
85. Όπως σε πηγές ή βωμούς, Lykke 2017, 215 και 220-1.
86. Lykke 2017, 212· Pafford 2006, 101.
87. Crawford 2003· Lykke 2017, 212· Pafford 2006, 96.
88. Bruneau 1970, 365. Για το γεγονός ότι τα νομίσματα των κιβωτίων αφαιρούνταν τακτικά υπάρχει πληροφόρηση από επιγραφές. Μάλιστα το άνοιγμά τους μάλλον αποτελούσε ένα τελετουργικό από μόνο του, βλ. Dignas 2002, 21-2· Pafford 2006, 96 και 126-7.
89. Lykke 2017, 212.
90. Lykke 2017, 213-4· Pafford 2006, 99, 140 και 154.
91. Pafford 2006, 98-9.
92. De Waele 1933, 428· Roebuck 1951, 28. Για τις διαστάσεις του κιβωτίου βλ. Pafford 2006, 109.
93. Pafford 2006, 104 και 108 υποσ. 198· Roebuck 1951, 23.
94. De Waele 1933, 428.
95. Dignas 2007, 168· Lykke 2017, 213-4· Pafford 2006, 110.
96. De Waele 1933, 428.
97. Fowler et al. 1932, pl. I.
98. Lykke 2017, 213· Pafford 2006, 104 και 106-7.
99. Lykke 2017, 213· Pafford 2006, 105-6 και 107-8.
100. Pafford 2006, 104-5.
101. Σημειώνεται πως έχουν υπάρξει κάποιες αμφιβολίες σχετικά με το αν αυτή η κατασκευή ήταν κιβώτιο προσφορών, Pafford 2006, 113-4.
102. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Pafford 2006, 111-8.
103. Houghtalin 2015, 103· Lykke 2017, 217 υπ. 66. Για επιπλέον βιβλιογραφία βλ. Hunt 2006, 58.
104. Hunt 2006, 57· Lykke 2017, 216.
105. Schaps 2004, 104 και 111.
106. Dignas 2007, 164.
107. Luru 2003, 326 και 330-1· Lykke 2017, 213· Petropoulou 1981, 50.
108. Dignas 2007, 164· Lykke 2017, 213· Petropoulou 1981, 50.
109. Pafford 2006, 125· Petropoulou 1981, 58-9 και 63.
110. Pafford 2006, 95· Petropoulou 1981, 50.
111. Pafford 2006, 125-7.
112. Bruneau 1970, 365-6· Lykke 2017, 209· Pafford 2006, 98 και 158-9.
113. Bruneau 1970, 365.
114. Βλ. Bruneau 1970, 366-7· Pafford 2006, 159.
115. Κάτι που μπορεί να επιβεβαιωθεί και από επιγραφή του Σερραπείου, Bruneau 1970, 368· Pafford 2006, 159-61. Πάντως η συγγέντρωση τόνων νομισμάτων στα κιβώτια του Ασκληπιού και του Απόλλωνα δεν είναι τυχαία, λόγω της φύσης των ιερών και άλλων παραάδειγμάτων.
116. Ενδέχεται να έχει εντοπιστεί ένα τέτοιο κιβώτιο κατά τη διάρκεια ανασκαφών. Βλ. Lykke 2017, 210.
117. Η Karatas (2018, 68) αναφέρει ότι υπήρχαν πολλά κιβώτια λόγω του μεγέθους των νομισματικών προσφορών, ωστόσο αυτό δεν είναι απαραίτητο, αν αναλογιστούμε το παράδειγμα της Δήλου.
118. Dignas 2002, 21-2 και 30-1· Karatas 2018, 67-9· Pafford 2006, 95 και 127.
119. Για την Πέργαμο βλ. Luru 2003, 332· Pafford 2006, 97· Sokolowski 1955, 36-9. Για την Αλικαρνασσό, βλ. Pafford 2006, 126-7· Sokolowski 1955, 170-2. Για την Πριήνη βλ. Pafford 2006, 97 υπ. 168· Sokolowski 1955 101-4.
120. Βλ. Karatas 2018, 69· Pafford 2006, 100 και 127.
121. Τα κιβώτια της Αυλίδας βρισκόταν στο εσωτερικό του ναού της Αρτέμιδος, βλ. Karatas 2018, 64· Pafford 2006, 97, 118-9 και 141-2.
122. Lykke 2017, 214· Pafford 2006, 98. Η παγίωση της χρήσης τους κατά την Ελληνιστική περίοδο φαίνεται και από μια αναφορά σε μίμο του Ηρόνδα, βλ. Dignas 2007, 169.
123. Lykke 2017, 222· Schaps 2004, 104 και 111.
124. Σημειώνεται ότι το ιερό της Δήμητρας στην Κω περιείχε μια δεξαμενή με νερό, Karatas 2018, 70.
125. Dignas 2007, 169.
126. Martin 1946, 367.
127. Bruneau 1970, 368· Dignas 2007, 168-9· Lykke 2017, 115· Pafford 2006, 4 και 96.
128. Pafford 2006, 107-8.
129. Mylonopoulos 2013, 6367· Von Ehrenheim et al. 2019, 10-1 και 14.
130. Lykke 2017, 212.
131. De Waele 1933, 428.
132. De Waele 1933, 428· Pafford 2016, 154· Roebuck 1951, 28.
133. Lykke 2017, 214· Pafford 2006, 99.
134. Pafford 2006, 99.
135. Αξίζει να αναφερθεί ότι σύμφωνα με τη Lykke, υπήρχαν κάποια κιβώτια προσφορών που είχαν σχεδιαστεί έτσι ώστε να μην ανοίγουν, αποσύροντας με αυτόν τον τρόπο τα νομίσματα από την κυκλοφορία, Lykke 2017, 212.

- 136.Crawford 2003· Dignas 2002, 20-3· Karatas 2018, 68· Lykke 2017, 222· Pafford 2006, 125-8 και 133.
137. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ονομάζονταν *θησανροί*, ακριβώς όπως και τα κιβώτια προσφορών, κάτι βέβαια που προκαλεί αυτόνομη προβλήματα στον εντοπισμό τους στις αρχαίες πηγές. Για το ζήτημα βλ. Pafford 2006, 143-4 και 157.
- 138.Lykke 2017, 210· Pafford 2006, 143. Ίσως να τοποθετούνταν σε αυτές τα νομίσματα των κιβωτίων προσφορών που χαρακτηρίζονταν «ε-ρά», μετά τον διαμοιρασμό του συνολικού ποσού. Pafford 2006, 7-8.
- 139.Mazarakis Ainian 2016, 26-7.
- 140.Bookidis και Stroud 2004, 412· Lykke 2017, 210.
- 141.Martin 1946, 360 και 362.
- 142.Martin 1946, 362.
- 143.Martin 1946, 362-6· Pafford 2006, 146-50. Αυτή η άποψη έχει αμφισβητηθεί από μεταγενέστερες μελέτες, βλ. Pafford 2006, 145-6.
- 144.Lykke 2017, 210· Martin 1946, 365-6· Pafford 2006, 100-1 και 143-4.
- 145.Η χρονολόγηση του φρεατίου και του μωσαϊκού είναι αβέβαιη, βλ. Martin 1946, 366-7· Pafford 2006, 156-7.
- 146.Martin 1946, 366. Για μερικά επιπλέον παραδείγματα κιστών-φρεατίων βλ. Pafford 2006, 145 υπ. 296.
- 147.Όπως όμως αναγνωρίζει και η ίδια, κάτω από τον σηκό υπήρχαν σε αρκετές περιπτώσεις προσφορές θεμελίωσης (Pafford 2006, 143). Δεδομένης της πενιχρής και αμφιβολής εμφάνισης τους στο αρχαιολογικό αρχείο, αμφιβάλλουμε ότι αποτελούσαν κοινή πρακτική. Άλλωστε, αν ήταν τόσο συχνές θα εντοπιζονταν με ευκολία και γλωσσολογικά, όπως τα κιβώτια προσφορών.
- 148.Lykke 2017, 210.
- 149.Martin 1946, 366-7.
- 150.Παράλληλα, η χρήση κιβωτίων προσφορών θα μπορούσε να συνδέεται, με κάποιον τρόπο, με τις κίστες. Τα κιβώτια αποτελούσαν μορφή προσωρινής συγκέντρωσης των νομισμάτων, ενώ οι κίστες πρόσφεραν ένα περισσότερο μακροχρόνιο χώρο αποθήκευσης.

Βιβλιογραφία

- Ανδρέου Α. & Τσελέκας Π., 2017, «Νόμισμα και αρχαία ελληνικά ιερά στην Πελοπόννησο», στο *Το Νόμισμα στην Πελοπόννησο*, Τόμος Α. επιμ. Ε. Αποστόλου, και C. Doyen, 97-107. Αθήνα: École française d' Athènes.
- Παπαδάκη Χ. 2020, «Μινωικοί Αποθέτες: Εννοιολογικός Προσδιορισμός – Τυπολογία - Ερμηνείες». *Θέματα Αρχαιολογίας* 4: 196-215.
- Παπαδάκη Χ. 2022, «Μινωικές Αποθέσεις Θεμελίωσης: Τυπολογία–Μορφολογία, Περιεχόμενο και Λειτουργία». *Fortunatae* 36: 99-121.
- Ashton R. H. J. & Meadows A. R. 2008, «The Letoon Deposit: Lycian League Coinage, Rhodian Plinthophori, and Pseudo-Rodian Drachms from Haliartos (yet again) and Asia Minor». *Numismatic Chronicle* 168, 111-34.
- Bell H. W. 1916, *Sardis*. Τόμος 11, *Coins. Μέρος 1, 1910-1914*. Leyden: E. J. Brill.
- Bookidis N. & Stroud R. S. 2004, «Apollo and the Archaic Temple at Corinth». *Hesperia* 73:401-426.
- Borba Florenzano M. B. 2018, «In God We Trust: Gods and God-like Entities on Ancient Greek Coins», στο *ΤΥΠΟΙ: Greek and Roman Coins Seen Through Their Images, Noble Issuers, Humble Users?*, επιμ. P. P. Iossif, Fr. De Callatay, R. Veymiers, 97-114. Liège: Presses Universitaires de Liège.
- Broneer O. 1955, «Excavations at Isthmia, 1954», *Hesperia* 24:110-41.
- Bruneau P. 1970, *Recherches sur les Cultes de Délos à l'Époque Hellénistique et à l'Époque Impériale*, Paris, Éditions E. De Boccard.
- Butler H. C. 1911, «Second Preliminary Report on the American Excavations at Sardes in Asia Minor», *American Journal of Archaeology* 15:445-58.
- Butler H. C. 1922, *Sardis*. Τόμος 1, *The Excavations*. Μέρος 1, 1910-1914. Leyden: Brill.
- Butler H. C. 1925, *Sardis*. Τόμος 2, Architecture. Μέρος 1, The Temple of Artemis. Leyden, Brill.
- Cook J. M. 1966, «The Remains under the Cella». Στο *The Sanctuary of Hemithea at Kastabos*, επιμ. J. M. Cook, και W. H. Plommer, 36-43, Cambridge, Cambridge University Press.
- Crawford M. H. 2003, «Thesauri, hoards and votive deposits», στο *Sanctuaires et Sources : Les sources documentaires et leurs limites dans la description des lieux des cultes*, επιμ. O. de Cazanove, και J. Scheid, 69-84. Naples, Publications du Centre Jean Bérard, Collège de France.
- Curtius E. 1870, «On the Religious Character of Greek Coins», μτφ. B. V. Head. *Numismatic Chronicle* 10, 91-111.
- De Waele F. J. 1933, «The Sanctuary of Asklepios and Hygieia at Corinth». *American Journal of Archaeology* 37, 417-51.
- Dignas B. 2002, *Economy of the Sacred in Hellenistic and Roman Asia Minor*, Oxford, Oxford University Press.
- Dignas B. 2007, «A Day in the Life of a Greek Sanctuary», στο *A Companion to Greek Religion*, επιμ. D. Ogden, 163-77, Malden, Blackwell Publishing.
- Fowler H. N., Stillwell R., Blegen C. W., Powell B. & Robinson C. A. 1932, *Corinth*. Τόμος 1, *Introduction, Topography, Architecture*, Cambridge, Harvard University Press.
- Gebhard E. R. 1998, «Small Dedications in the Archaic Temple of Poseidon at Isthmia», στο *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence*, επιμ. R. Hägg, Stockholm, Svenska Institutet i Athen. <https://lucian.uchicago.edu/blogs/isthmia/publications/small-dedications/>
- Guettel Cole S. 2007, «Finding Dionysus», στο *A Companion to Greek Religion*, επιμ. D. Ogden, 327-41, Malden, Blackwell Publishing.
- Hansen E. & Le Roy C. 1976, «Au Létoon de Xanthos: Les Deux Temples de Léto», *Revue Archéologique* fasc. 2, 317-36.
- Hansen E. 1991, «Le Temple de Léto au Létoon de Xanthos», *Revue Archéologique* fasc. 2, 323-40.
- Hunt G. R. 2006, *Foundation Rituals and the Culture of Building in Ancient Greece*, διδακτορική διατριβή, University of North Carolina.
- Hogarth D. G. 1910, *Accidents of an Antiquary's Life*, London, Macmillan & Co., Limited.
- Houghtalin L. 2015, «The Temple Deposit at Isthmia and the Dating of Archaic and Early Classical Greek Coins», *Hesperia Supplements* 48, 97-108.
- Howgego C. 1995, *Ancient History from Coins*, London & New York, Routledge.
- Karatas A. M. S. 2018, «The Significance of Money for the Cults and Sanctuaries of Demeter and Kore: The Shaping of the Cults by Commercial Transactions», *Mythos* 12, 47-88.
- Kerschner M. 2020, «The Archaic Temples in the Artemision and the Archaeology of the “Central Basis”», στο *White Gold: Studies in Early Electrum Coinage*, επιμ. U. Wartenberg, και P. Van Alfen, 191-262, New York, The American Numismatic Society.
- Lupu E. 2003. «Sacrifice at the Amphiarraion and a Fragmentary Sacred Law from Oropos». *Hesperia* 72:321-40.
- Lykke, A. 2016, «Coins and Coinages in the Context of Ancient Greek Sanctuaries: Jerusalem – A Case Study from the Fringe of the Greek World», στο *Eine neue Prägung: Innovationspotentiale*

- von Münzen in der griechisch-römischen Antike, επιμ. J. Hengstl, E. Irwin, A. Jördens, T. Mattern, R. Rollinger, K. Ruffing, και O. Witthuhn, 109-18, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- Lykke A. 2017, «Ritualizing the Use of Coins in Ancient Greek Sanctuaries», *Journal of Ancient History* 5, 205-27.
 - Martin R. R. 1946, «Sur Quelques Particularités du Temple d'Asclépios à Épidaure», *Bulletin de correspondance hellénique* 70, 352-68.
 - Mazarakis Ainian A. 2016, «Early Greek Temples», στο *A Companion to Greek Architecture*, επιμ. M. M. Miles, 15-30, Malden, Wiley Blackwell.
 - Mylonopoulos I. 2013, «Springs, Sacred», στο *The Encyclopedia of Ancient History*, 1η εκδ. επιμ. R. S. Bagnall, K. Brodersen, C. B. Champion, A. Erskine, και S. R. Huebner, 6367-6368, Oxford, Blackwell Publishing.
 - Myrberg Burstrom N. 2018, «Faith and ritual materialised: Coin finds in religious contexts», στο *Divina Moneta: Coins in Religion and Ritual*, επιμ. N. Myrberg Burstrom και G. Tarnow Ingvardson, 1-10, London and New York, Routledge.
 - Pafford I. A. 2006, *Cult Fees and the Ritual of Money in Greek Sanctuaries of the Classical and Hellenistic Period*, διδακτορική διατριβή, University of California, Berkeley.
 - Petropoulou A. 1981, «The Eparche Documents and the Early Oracle at Oropus», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 22, 39-63.
 - Price M. 1966, «The Coins», στο *The Sanctuary of Hemithea at Kastabos*, επιμ. J. M. Cook, και W. H. Plommer, 66-71, Cambridge, Cambridge University Press.
 - Robinson E. S. G. 1951, «The Coins from the Ephesian Artemision Reconsidered», *Journal of Hellenic Studies* 71, 156-67.
 - Roebuck C. 1951, *Corinth*. Τόμος 14, *The Asclepieion and Lerna*, Princeton, The American School of Classical Studies at Athens.
 - Shaya J. 2015, «Greek Temple Treasures and the Invention of Collecting», στο *Museum Archetypes and Collecting in the Ancient World*, επιμ. M. Wellington Gahtan, και D. Pegazzano, 24-32, Leiden & Boston, Brill.
 - Schaps D. M. 2004, *The Invention of Coinage and the Monetization of Ancient Greece*, Ann Arbor, The University of Michigan Press.
 - Seroglou F. K. 2023, «Religion and Cult in the Dodecanese during the 1st Millenium BC: A Summary», στο *Religion and Cult in the Dodecanese during the 1st Millenium BC*, επιμ. M. I. Stefanakis, G. Mavroudis, F. K. Seroglou, M. Achiola, 1-9, Oxford, Archaeopress.
 - Sokolowski F. 1955, *Lois Sacrées de l'Asie Mineure*, Paris, E. De Boccard.
 - Von Ehrenheim H., Klingborg P. & Frejman A. 2019, «Water at ancient Greek sanctuaries: medium of divine presence or commodity for mortal visitors?», *Journal of Archaeology and Ancient History* 26, 2-31.
 - Williams D. 1993, «The 'Pot Hoard' Pot from the Archaic Artemision at Ephesus», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 38, 98-103.

Προέλευση εικονογράφησης

1. wikimedia 2. wikimedia 3. wikimedia 4. Williams 1993, pl. 9a και 9b 5. Robinson 1951, pl. 38 6. Hunt 2006, 265 fig. 31 7. Wikimedia 8. Houghtalin 2015, 105 fig. 6.3 9. Wikimedia 10. Roebuck 1951, 29 fig. 6 11. Wikimedia 12. Bruneau 1970, 460 fig. 6 13. Wikimedia 14. Bookidis και Strout 2004, 417.

ABSTRACT

Coinage and ancient Greek cult Deposition and use of monetary offerings in the sacred space

Julian Panotopoulos
Archaeologist

Themes in Archaeology 2023, 7(3): 140-159

Upon its invention in Lydia, coinage immediately got integrated into the ancient Greek sacred space and became a very common offering. Coins replaced the millennia-old practice of depositing metals for the appeasement of the gods and were preferred for their small size and the convenience of their transportation. Inside the temple repository coinage transformed into a votive offering and was either deposited one last time as a foundation deposit, to magically protect the temple, or was reused by the priests to cover the expenses of the temenos, becoming once again a monetary object. Specific categories of sanctuaries, such as oracles and healing shrines seemed to prefer coin offerings, due to the nature of their rituals, and often contained several structures for their storage. Monetary offerings contained mainly bronze and silver coins of low denominations, making the act of depositing a coin more important than the value of the metal that it contained.

Key words: coinage, offertory, foundation deposit, ancient Greek cult, ritual, Archaic Period, Classical Period, Hellenistic Period